

พระราชหัตถเลขา คราวเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือ

ในรัชกาลที่ ๕

นับในหนังสือเรื่องเที่ยวต่าง ๆ เป็นภาคที่ ๕

เจ้าอมมารดาโหมต ป.จ. รัชกาลที่ ๕

พิมพ์ในงานฉลองอายุครบ ๖๐ ปี

๕ ๔
เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๕

ห้องขจร
อ
915.93
จ657พ

พระราชหัตถเลขา คราวเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือ

ในรัชกาลที่ ๕

นับในหนังสือเรื่องเที่ยวที่ต่าง ๆ เป็นภาคที่ ๕

สำนักบรรณคดีกลาง ยานนาวา ๖๐๖ ถนนเจริญนครวิเทศ
เลขที่ ๘๘ พระโขนง กรุงเทพฯ โทร. ๓๐๒๑๖๗๕. ๓๐๒๕๐๘๘

เจ้าจอมมณฑลใหม่ต ป.จ. รัชกาลที่ ๕

พิมพ์ในงานฉลองอายุครบ ๖๐ ทศ

เมื่อปีจอ พ. ศ. ๒๔๖๕

พิมพ์ที่โรงพิมพ์ไท ถนนรองเมือง กรุงเทพฯ

พ. ศ. ๒๔๖๕

คำนำ

พระเจ้าฟ้างุ้ม กรมหลวงชุมพรเขตอุดมศักดิ์ พระองค์

มหุทัยกับหม่อมเจ้าในกรม ฯ จะทรงบำเพ็ญพระกุศลฉลองอายุฉลอง
คุณเจ้าจอมมารดาโหมด ซึ่งครบ ๖๐ ทศในปีจอ พ.ศ. ๒๔๖๕ มีพระ
ประสงค์จะพิมพ์หนังสือสำหรับคุณจอมมารดาจะได้แจกขำร่วยแก่ผู้
ไปช่วยงานโดยไม่ครั้งจิตรู้เรื่อง ๓ จึงมีรับสั่งมายังหอพระสมุด
วชิรญาณสำหรับพระนคร ขอให้กรรมการช่วยเลือกเรื่องหนังสือใน
หอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร แดงจัดการพิมพ์ถวายตามพระ
ประสงค์

ข้าพเจ้ารับเป็นธุระด้วยความยินดี ได้เลือกดูเรื่องหนังสือ เห็น
มีเหมาะแก่การที่จะพิมพ์แจกในงานฉลองอายุของเจ้าจอมมารดาโหมด
เรื่อง ๓ คือพระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์ครั้งเสด็จเยี่ยมหัวเมืองมณฑล
ฝ่ายเหนือเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๔ เป็นจำนวนพระราชหัตถเลขา รวม ๒๖ ฉบับ
ด้วยกัน แต่ยังมีรูปถ่ายที่ช่างผู้ตามเสด็จไปในครั้งนั้นได้นายไว้ก็มาก
เห็นว่า ถ้าวรมพระราชหัตถเลขาด้วยรูปเรื่องการเสด็จครั้งนั้นพิมพ์เป็น
หนังสือขำร่วย ผู้ที่ได้รับแจกไปคงจะชอบไม่เว้นตัว แต่จะเป็นการ
เฉลิมพระเกียรติยศในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ด้วย ข้าพเจ้าได้ทูลความที่คิดเห็นทงนแก่กรมหลวงชุมพรเขตอุดม

(๒)

ศักดิ์ ทรงหาหรือเจ้าจอมมารดาโหมด ท่านก็ยินดีเห็นชอบด้วย จึงให้
จัดการพิมพ์หนังสือเรื่องนั้น แด่ข้าพเจ้าได้แต่งคำอธิบายเรื่องการ
แต่งเมืองเหนือที่พิมพ์ไว้ข้างต้นเป็นของเพิ่มเติมด้วยอีกตอนหนึ่ง

อนึ่งเจ้าจอมมารดาโหมด มีความประสงค์จะให้พิมพ์คำอำนวย
พรของท่านลงไว้ในท้ายคำนำนี้ด้วย เพราะเกรงว่าเมื่อถึงเวลาดำเนิน
กิจการต่างๆ มาก ท่านจะไม่มีโอกาสที่จะขอบคุณอำนวยพรแก่ผู้
ที่มีแก่ใจช่วยงานได้ทั่วถึงทุกคนดังเจตนา ขอให้ท่านทั้งหลายที่ได้รับ
สมุดเล่มนี้ไป จงเจริญศรัทธาวิริยอุตสาหกิจพัฒนาสังคมสุขสถาพรทุก
ประการเทอญ

ในโอกาสที่ได้จัดการพิมพ์หนังสือนี้ กรรมการหอพระสมุด
วชิรญาณสำหรับพระนคร ขอถวายอนุโมทนาในกุศลบุญราศี ซึ่ง
พระเจ้าพี่ยาเธอกรมหมื่นดวงชุมพรเขตรอุดมศักดิ์แด่หม่อมเจ้าในกรมทรง
บำเพ็ญต้นของคุณเจ้าจอมมารดาโหมด ได้พิมพ์หนังสือเรื่องนี้ให้แพร่
หลาย ขอพระกุศลจงบันดาลดลให้เจ้าจอมมารดาโหมด เกษม
ดำรงอายุมีชนมายุยืนนาน ปราศจากโรคอาพาธแด่สรรพบุพเพคุณ
เป็นนิมิตกาตเทอญ

อภัย ๒๖ กรกฎาคม ๒๔๖๕

หอพระสมุดวชิรญาณ

วันที่ ๒๒ กุมภาพันธ์ พุทธศักราช ๒๔๖๕

สารบัญ

คำอธิบายว่าด้วยการแต่งเมืองเหนือ	หน้า (๖)
พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๑ แต่งตั้งไปจากบางปิ่นถึงเมืองอ่างทอง	" ๓
พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๒ แต่งตั้งไปจากเมืองอ่างทอง ถึงเมืองสิงห์บุรี	" ๓
พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๓ แต่งตั้งไปจากเมืองสิงห์บุรี ถึงที่ประทับอำเภอสรพยา แขวงจังหวัดไชยนาท	" ๕
พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๔ แต่งตั้งไปจากอำเภอสรพยา ถึงเมืองไชยนาท	" ๖
พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๕ แต่งตั้งประกาศเมืองสรพยาบุรี แล้วออกจากเมืองไชยนาท ไปถึงที่ประทับอำเภอเมืองมโนรมย์	" ๘
พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๖ แต่งตั้งเมืองอุไทยธานี แล้วออกจากอำเภอเมืองมโนรมย์ไปถึงเมืองนครสวรรค์	" ๑๓
พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๗ แต่งตั้งไปจากเมืองนครสวรรค์ ถึงที่ประทับที่ปากน้ำเกยไชย	" ๑๕
พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๘ แต่งตั้งไปจากปากน้ำเกยไชย ถึงที่ประทับอำเภอบางมุดนาค แขวงจังหวัดพิิจิตร	" ๑๗
พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๙ แต่งตั้งไปจากอำเภอบางมุดนาค ถึงที่ประทับตำบลบ้านขมิ้ง แขวงจังหวัดพิิจิตร	" ๑๘

พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๑๐ เสด็จไปจากบ้านหม้ง ถึงเมือง พิจิตร	หน้า ๒๑
พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๑๑ เสด็จไปจากเมืองพิจิตร ถึงที่ ประทับตำบลปากพิง	” ๒๒
พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๑๒ เสด็จจากปากพิง ถึงเมือง พิษณุโลก แลส่งโฆษพระพุทธรชินราช	” ๒๔
พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๑๓ ประพาศเมืองพิษณุโลก	” ๓๐
พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๑๔ ทรงหล่อจำลองพระพุทธรชินราช แล้วเสด็จไปจากเมืองพิษณุโลก ถึงอำเภอพรหมพิราม	” ๓๒
พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๑๕ เสด็จไปจากอำเภอพรหมพิราม ถึงเมืองพิไชย	” ๓๕
พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๑๖ เสด็จไปจากเมืองพิไชย ถึงที่ ประทับอำเภอมืองครอนครดิษฐ์	” ๓๗
พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๑๗ เสด็จไปจากเมืองครอนครดิษฐ์ ถึงเมืองอุตรดิษฐ์ เสด็จประพาศเมืองทุ่งยั้ง เมืองดัมแด และเมืองฝาง	” ๔๐
พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๑๘ เสด็จจากดัมจากเมืองอุตรดิษฐ์ ถึงเมืองพิไชย	” ๕๐
พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๑๙	” ๕๒
พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๒๐ เสด็จจากดัมจากเมืองพิไชย ถึงเมือง พิษณุโลก	” ๕๓

(๕)

พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๒๓	แต่ตั้งกลับจากเมืองพิษณุโลก	
ถึงที่ประทับบ้านหม้ง	แขวงจังหวัดพิจิตร	หน้า ๕๔
พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๒๒	แต่ตั้งกลับจากบ้านหม้ง	ถึงเมือง
นครสวรรค์		” ๕๕
พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๒๓	แต่ตั้งประกาศในจังหวัดนคร	
สวรรค์		” ๕๖
พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๒๔	แต่ตั้งกลับจากเมืองนครสวรรค์	
ถึงอำเภอเมืองมโนรมย์		” ๕๗
พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๒๕	แต่ตั้งกลับจากอำเภอเมืองมโนรมย์	
ถึงเมืองอ่างทอง		” ๕๘
พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๒๖	แต่ตั้งกลับจากเมืองอ่างทอง	ถึง
พระราชวังบางปะอิน		” ๖๒

อธิบายเรื่องเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือ

หัวเมืองมณฑลพิษณุโลกแถมมณฑลนครสวรรค์ตั้งแต่ปากน้ำโพธิ์ขึ้นไป แต่โบราณเรียกรวมกันว่า “เมืองเหนือ” คำที่เรียกอย่างนั้นเห็นจะเกิดขึ้นแต่ครั้งดำรงพระเจ้ายู่ของครองกรุงศรีอยุธยาด้วยครั้นแผ่นดินแบ่งกันเป็น ๒ ราชอาณาจักร พระเจ้าธรรมราชาธิไทยในราชวงศ์พระร่วงครองกรุงสุโขทัยเป็นใหญ่ข้างฝ่ายเหนือ พระเจ้ายู่ของครองกรุงศรีอยุธยาเป็นใหญ่ข้างฝ่ายใต้ ประชาชนทั้ง ๒ ฝ่ายเป็นไทยด้วยกัน แต่อยู่ต่างอาณาจักรเป็นต่างพวกกัน พวกกรุงศรีอยุธยาจึงเรียกพวกไทยที่อยู่ในราชอาณาจักรของราชวงศ์พระร่วงว่า “ชาวเหนือ” พวกกรุงสุโขทัยก็เรียกพวกไทยที่อยู่ในราชอาณาจักรของพระเจ้ายู่ของว่า “ชาวใต้” แลเรียก ๒ ราชอาณาจักรนั้นว่า “เมืองเหนือ” แล “เมืองใต้” เป็นเดิมมา ฉะนั้นฐานว่ามณฑลจะเป้นดังถนัด ครั้นเมื่อ ๒ ราชอาณาจักรนั้นรวมกันตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๓ การปกครองก็เป็นอย่าง ๒ อาณาจักรต่อมากกว่า ๒๐๐ ปี ชื่อที่เรียกว่าเมืองเหนือเมืองใต้จึงใช้กันต่อมาจนถึงเมื่อสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงเลิกวิธีปกครองหัวเมืองเหนืออย่างเป็นอาณาจักรต่างหาก ถดลงเป็นแต่หัวเมืองขึ้น ๗ เมือง ชื่อที่เรียกรวมกันว่าเมืองเหนือก็ยังคงเรียกอยู่อย่างเดิม เหตุด้วยหัวเมืองเหล่านั้นอยู่ไกลจะไปมากับราชธานีต้องเดินทางคงเดือน อย่างเรียก

กันว่า “อยู่ตึกห้าชั้น” เพราะณั้ในครั้กรุงศรีอยุธยาเป็น
 ราชธานีพระเจ้าแผ่นดินน้อยพระองค์ที่จะได้เสด็จขึ้นไปถึงเมืองเหนือ
 มาถึงชนกรุงรัตนโกสินทร์ราชธานียังห่างส่งมาข้างใต้ ในรัชกาลที่ ๑
 ที่ ๒ ที่ ๓ จึงหาได้เสด็จขึ้นไปประพาศถึงเมืองเหนือไม่ แต่เมื่อรัชกาล
 ที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวชอยู่ตลอด
 รัชกาล ได้ทรงพระอุดำหะเสด็จขุดงักขึ้นไปถึงเมืองเหนือเมื่อปีมะเส็ง
 พ. ศ. ๒๓๗๖ เสด็จไปถึงเมืองนครสวรรค์ เมืองพิจิตร เมืองพิษณุโลก
 เมืองสุโขทัย เมืองสวรรคโลก แลเมืองอุดรดิษฐ์ ดูเหมือนจะเป็นครั้
 แรกที่เจ้านายในกรุงเทพ ฯ นี้ได้เสด็จขึ้นไปถึงเมืองเหนือในเวลาบ้านเมือง
 เป็นปกติ

การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขุดงักไป
 ถึงเมืองเหนือครั้งนั้น เป็นหัวต่อข้อสำคัญในพงศาวดารของเมืองเหนือ
 ฤๅจะว่าสำคัญในพงศาวดารของสยามประเทศทั่วไปก็ว่าได้ ข้อสำคัญ
 นั้น คือในเบื้องต้นได้เสด็จไปพบหัดกศิจาจารย์กแดพระแท่นมณังคศิลา
 ของพระเจ้ารามคำแหง ทังหัดกศิจาจารย์ก (ภาษาขอม) ของพระเจ้า
 ธรรมราชาธิไทย โปรต ฯ ให้ส่งตงมายังกรุงเทพ ฯ แล้วยทรงพิจารณา
 จารึกจนอ่านได้ความ ได้รู้เรื่องพงศาวดารสยามครั้ราชวงศ์พระร่วง
 ครองกรุงสุโขทัยแน่นอนมาแต่่นั้น อีกข้อหนึ่ง ได้ทรงทราบตระหนัก
 แก่พระราชหฤทัยว่า การที่เสด็จไปประพาศถึงเมืองไกลเช่นนั้นได้ทรง
 รอบรู้กิจธุระทุกขของไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินเป็นประโยชน์แก่การปกครอง
 พระราชอาณาจักรอย่างยิ่ง เพราะณั้ก่อนมาเมื่อได้เสด็จเถลิงถวัลย

ราชสมบัติ จึงทรงเอาเป็นพระราชธุระเสด็จประพาสตามหัวเมืองใหญ่น้อยเนื่อง ๆ จนตลอดรัชกาล

เมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๔๐๘ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชอุดำหะเสด็จขึ้นไปเมืองเหนืออีกครั้งหนึ่ง เสด็จโดยเรือพระที่นั่งอรรคราชวรเดช ซึ่งเป็นเรือกลไฟจักรข้าง ๒ ปล่อง ใหญ่กว่าเรือกลไฟพระที่นั่งทองปวงที่มีอยู่ในเวลานั้น ด้วยมีพระราชประสงค์จะให้กระบวนเสด็จไปได้ในเรือลำเดียว ไม่ต้องกะเกณฑ์พาหนะให้ลำบาก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวชเป็นสามเณรอยู่ก็ได้ โดยเสด็จด้วยในคราวนั้น ออกเรือพระที่นั่งจากกรุงเทพ ฯ เมื่อวันพฤหัสบดี เดือน ๑๓ แรมค่ำ ๑ เดือนเวลาดำรงน้ำมาก แลในเวลานั้นดำเนินทางเมืองพิจิตรเก่ายังดึก ราชชนเรือพระที่นั่งชนทางดำเนิน ได้เสด็จแวะทักไฟประทับข้าง ซึ่งสมเด็จพระสุริเยนทราธิบดี พระเจ้าเสือครั้งกรุงศรีอยุธยาได้ทรงสร้างไว้เป็นที่ประดิษฐาน เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นนมัสการพระทักไฟประทับข้าง ครั้น ทรงพระราชดำริว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวชอยู่ จึงโปรด ฯ ให้ทรงพระราชยานแลให้กระบวนแห่เสด็จต่างพระองค์ ส่วนพระองค์ทรงพระราชดำเนินตามพระราชยานไป เรื่องนี้ก็ออกมาเป็นบุพพนิมิตอันหนึ่ง ซึ่งแสดงว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะได้ทรงรับรัชทายาท

เรือพระที่นั่งอรรคราชวรเดชขึ้นไปเมืองเหนือ ครั้น เสด็จถึง

ลำบากยิ่งนัก เพราะถ้าแม่น้ำแควและคอคู้ในท่งบางแห่ง ทั้งสายน้ำก็ไหลแรง พัดเรือพระที่นั่งเกยตลิ่งบ่อย ๆ เสด็จไปจากกรุงเทพ ฯ ๒ วันจึงถึงเมืองพิษณุโลกเมื่อวันพฤหัสบดีเดือน ๓๓ แรม ๘ ค่ำ ประทับล้นโกลพระพุทธรชินราชอยู่ ๒ ราตรี ถึงวันเสาร์เดือน ๓๓ แรม ๓๐ ค่ำ ก็ต้องเสด็จกลับ เพราะน้ำลดลงเกรงเรือพระที่นั่งอรรคราชวรเดชจะติดอยู่กลางทาง เมื่อขากลับทางด่านน้ำเมืองพิศตรเก่ามากดินเฉยแล้วต้องล่องเรือพระที่นั่งลงมาทางคลองเวียง คือด่านน้ำตึงเมืองพิศตรใหม่บัดนี้

มีการอย่างหนึ่ง ซึ่งปรากฏว่าเกิดขึ้นในครั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเมืองเหนือเมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๘ คือเสด็จไปทอดพระเนตรเห็นศาลากลาง อันเป็นที่ตั้งรัฐบาลตามหัวเมืองในระหว่างกรุงรังษุดโซมไม่เป็นดังาราชเก่าบ้านเมือง เพราะประเพณีในสมัยนั้นใครเป็นผู้ว่าราชการจังหวัด ต้องหาที่สร้างจวนที่อยู่ แด่ปลูกสร้างศาลากลางด้วยทุนของตัวเอง มิได้มีสถานที่เป็นของหลวงประจำสำหรับบ้านเมืองอย่างทุกวันนี้ ทรงตั้งเวรพระราชทูตยี้ จึงทรงพระราชทานเงินพระคลังข้างที่ให้ไปสร้างศาลากลางใหม่ เป็นของทรงมอบแทนผู้ว่าราชการจังหวัดที่จัดการรับเสด็จครั้งนั้นทุกเมือง โปรด ฯ ให้ทำเหรียญไม้จำหลักเป็นลายตราปิดทองพื้นประดับกระจุก เหรียญที่ ๑ ด้ายเป็นรูปพระมหามงกุฎเหมือนคราด้านนำเงินเหรียญบาทรัชกาลที่ ๔ เหรียญที่ ๒ ด้ายเป็นรูปช้างอยู่ในวงจักร เหมือนคราด้านหลังเงินเหรียญบาทรัชกาลที่ ๔ เหรียญที่ ๓ ด้ายเป็นรูปตราพระราชดำ

ใหญ่กระทรวงมหาดไทย พระราชทานเหรียญเหล่านี้ให้ไปติดประดับไว้ที่ศาลากลางซึ่งสร้างใหม่แห่งละชุด แต่ต่อมาเมื่อเปลี่ยนตัวผู้ว่าราชการจังหวัด ย้ายที่ตั้งจนแต่ศาลากลางอยู่ตามประเพณีเมื่อก่อน จัตมณฑลเทศาภิบาล เหรียญที่พระราชทานก็สูญหายเสียโดยมาก แต่ยังมีเหลืออยู่บ้างแห่ง กระทรวงมหาดไทยได้ให้จำลองแบบอย่างมารักษาไว้ มีอยู่ในศาลากลางขุนในจนบัดนี้

ถึงรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริเห็นประโยชน์ในการตั้งประพาศเหมือนอย่างสมเด็จพระบรมชนกนาถ จึงตั้งประพาศตามหัวเมืองใหญ่ในพระราชอาณาเขตที่ตำรวจจะได้ตั้งได้นิ่งนิย ดุเหมือนจะได้ตั้งทั่วทุกเมืองไม่มีเว้น แต่ยังทรงพระอุสาหะตั้งไปทอดพระเนตรกิจการบ้านเมืองถึงนานาประเทศก็หลายคราว ว่าณะเพาะเมืองเหนือได้ตั้ง ๓ ครั้ง ๆ แรกเมื่อรัตนโกสินทรศก ๑๒๐ (พ.ศ. ๒๔๔๔ คือคราวที่ทรงพระราชนิพนธ์พระราชหัตถเลขา ซึ่งพิมพ์ในสมุดเล่มนี้) ตั้งโดยรถไฟไปเพียงพระราชวังบางปะอิน แต่นั้นทรงเรือพระที่นั่งแก้ว เรือกลไฟงูขึ้นไปตามลำแม่น้ำจนถึงเมืองฝางข้างเหนือเมืองอุดรดิษฐ์เป็นที่สุดทางครั้งที่ ๒ ในรัตนโกสินทรศก ๑๒๕ (พ.ศ. ๒๔๔๙ เมื่อทางรถไฟทำขึ้นไปถึงเมืองนครสวรรค์แล้ว) ตั้งโดยทางรถไฟขึ้นไปถึงปากน้ำโพ แต่นั้นทรงเรือแม่ปะเป็นเรือพระที่นั่ง ถัดขึ้นทางลำน้ำพิงจนถึงเมืองกำแพงเพชรเป็นที่สุดทาง ครั้งที่ ๓ ในรัตนโกสินทรศก ๑๒๗ (พ.ศ. ๒๔๕๑) ตั้งโดยทางรถไฟจนถึงเมืองนครสวรรค์ แล้วทรงเรือ

พระที่นั่งต้องนำลงมาเข้าปากน้ำมะขามเต้า ประพาศทางด่านน้ำเมือง
สุพรรณบุรี

การตั้งเมืองเหนือเมื่อ พ. ศ. ๒๔๔๔ เป็นคราวแรกที่จะได้ตั้ง
เมืองเหนือในรัชกาลที่ ๕ จึงโปรดฯ ให้จัดกระบวนตั้งพระราช
ดำเนินเป็นการเยี่ยมมณฑลในทางราชการ มีประกาศกระแสพระราช
ดำริห์ที่จะตั้งเมืองเหนือครั้งนั้น ตั้งคดีนำมาพิมพ์ไว้ต่อไปข้างหน้า
แต่ทรงพระราชปรารภว่า ตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวได้ตั้งเมืองขึ้นชาติ กาลล่วงมาถึง ๓๕ ปี พวกพศกนิกร
ชาวเมืองเหนือพึงจะได้มีโอกาสเฝ้าพระเจ้ายุหัวของตนอีก สมควร
จะทรงสถาปนาตั้งสำคัญพระราชทานไว้ตามหัวเมืองให้เป็นที่ระลึกถึง
การที่ตั้งเมืองเหนือครั้งนั้น ทำนองเดียวกับที่พระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรดฯ ให้สร้างศาลากลางพระราชทานแต่
ก่อนมา แต่มาในชั้นนี้ได้สร้างศาลารัฐบาลประจำมณฑล ศาลา
กลางประจำจังหวัด แต่ที่ว่าการอำเภอตลอดจนที่อยู่ของข้าราชการ
เป็นของหลวงประจำที่มั่นคงแล้ว ได้ทรงทราบว่ามีภารกิจยังไม่ถึง
ระเบียบอยู่อย่าง ๑ คือในการพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาประจำปี
จังหวัดที่อยู่ใกล้กรุงเทพฯ ต้องมารับน้ำพระพิพัฒน์สัตยาไปจาก
กรุงเทพฯ แต่จังหวัดที่อยู่ห่างออกไป แต่ก่อนมาเคยใช้กระบี่เครื่อง
ยศที่พระราชทานผู้ว่าราชการเมืองรับน้ำพระพิพัฒน์สัตยาแทนพระแสง
ครันเด็กประเพณีการพระราชทานเครื่องยศประจำตำแหน่งเสียแล้ว หัว
เมืองยังหามีพระแสงสำหรับรับน้ำพระพิพัฒน์สัตยาไม่ จึงโปรดฯ ให้

สร้างพระแสงราชวุธขึ้นสำหรับพระราชทานไปประดิษฐานที่พระตำหนัก
 ของกษัตริย์ จังหวัดนั้นเป็นที่ตั้งที่ว่าการมณฑล (พระแสงราชวุธของมณฑล
 ของมณฑลราชวุธ จังหวัดนั้นออกเป็นพระแสงตามท้องที่ของมณฑล เมื่อ
 เสด็จไปถึงเมืองไหนก็พระราชทานพระแสงสำหรับจังหวัดนั้น แต่มี
 พระราชกำหนดว่า ถ้าเสด็จไปประทับในจังหวัดใดเมื่อใด ให้ถวาย
 พระแสงราชวุธสำหรับจังหวัดมาไว้ประจำพระองค์ตลอดเวลาที่เสด็จ
 ประทับอยู่ในจังหวัดนั้นอย่างหนึ่ง แต่ให้รับน้ำพระพิพัฒน์ด้ายด้วย
 พระแสงราชวุธนั้นด้วยอย่าง ๓ อีกประการหนึ่งมีพระราชประสงค์
 จะพระราชทานสิ่งของให้เป็นที่ระลึกอยู่แก่ศักราช จึ่งโปรด ฯ ให้
 สร้างเสมาเงินเป็นลายรูปพระจุลมงกุฏกับอักษรพระนามขึ้นด้วยอีก
 อย่างหนึ่ง สำหรับพระราชทานแก่ชายหญิงตามหัวเมืองที่เสด็จไป
 ประพาสครั้งนั้น (เสมาตราพระจุลมงกุฏกับอักษรพระนามนั้นโปรด ฯ
 ให้สร้างด้วยทองคำสำหรับพระราชทานหม่อมเจ้าและบุตรข้าราชการผู้
 ใหญ่ที่ไปตามเสด็จครั้งนั้นด้วย) ประเพณีการพระราชทานพระแสง
 ราชวุธแก่พระราชทานแจกเสมาเริ่มมีขึ้นครั้งนั้นเป็นต้น จึงปรากฏใน
 พระราชหัตถเลขาที่พิมพ์ในสมุดเล่มนี้ ว่าเมื่อเสด็จไปถึงเมืองไหนได้
 มีการพิธีพระราชทานพระแสงราชวุธแก่ผู้ว่าราชการมณฑล จังหวัด
 นั้นจัดการสมโภชพระแสงราชวุธเนื่องในการรับเสด็จ แต่มีเรื่อง
 ปรากฏว่าทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานแจกเสมาแก่เด็ก
 ชาวเมืองทุกระยะไป

ประกาศการเสด็จพระราชดำเนิน ประพาศหัวเมืองฝ่ายเหนือ

มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศให้ทราบทั่วกัน
ว่า การที่จะเสด็จพระราชดำเนินประพาศหัวเมืองฝ่ายเหนือ เพื่อจะไต่
ทรงนมัสการพระพุทธชินราช แลทรงห่อดพระพุทธชินราชจำลองที่
เมืองพิษณุโลก แลจะได้ทอดพระเนตรภูมิประเทศแลตรวจราชการ
ประกอบพระราชดำริห์ที่จะทรงทำนุบำรุงบ้านเมืองให้เจริญยิ่งขึ้นสืบไป
นั้น กำหนดจะได้เสด็จพระราชดำเนินจากกรุงเทพมหานคร ณวัน
ที่ ๒๙ กันยายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๐ ประมาณเวลากว่าจะเสด็จกลับ
คืนกรุงเทพมหานครราวสัก ๔๐ ราตรี การเสด็จพระราชดำเนินครั้ง
ย่อมจะนานวันอยู่ แต่ในตำบลที่ต่าง ๆ ตามหัวเมืองที่จะประทับนั้นได้
โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพนักงานกระทรวงโยธาธิการจัดการให้มีโทรเลข
ติดต่อกันกับกรุงเทพมหานครแล้ว แลถ้ามีเหตุการณ์อันใดอันหนึ่ง
ซึ่งเป็นการสำคัญ อันเป็นพระราชกิจ ฤๅต้องเป็นพระราชธุระอยู่
นั้น ก็อาจจะกราบบังคมทูลพระกรุณาฯ แลรับพระราชทานกระแส
พระบรมราชโองการได้ตลอดเวลาในไม่ช้านัก แต่กระนั้นแล้วยังมี
พระบรมราชประสงค์อีกว่า จะไม่ให้ราชการแผ่นดินซึ่งเคยทรงเป็น
พระธุระอยู่เป็นนิจันนั้นต้องค้างคั่งค้างดำเร่ช้าเวลาไป เพราะเหตุที่ไม่ได้
ประทับอยู่ในกรุงเทพมหานครนี้ได้เลย แลทรงพระราชดำริห์เห็นว่า

การเสด็จพระราชดำเนินคราวนี้ ถึงเป็นการที่เสด็จประพาสตามหัวเมืองในพระราชอาณาเขตรก็ดี บางทีจะมีราชการแผ่นดินอยู่บ้าง บางอย่างที่ต้องทอดน่อง เพื่อได้มีพระราชดำรัสตั้งเบญจทิศชาตไปโดยฉับพลัน แต่การอันนั้นไม่พอที่จะต้องมีโทรเลขไปกราบบังคมทูลพระกรุณา ๗ ให้เนิ่นช้าไปไม่ทันทั่ว ทั้งของการที่จำเอนจะกระทำให้สำเร็จแล้วไปได้ดังนี้

จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ๗ พระราชทานอำนาจในราชกิจที่จรรักษาพระนครในระหว่างเวลาเสด็จพระราชดำเนินประพาสหัวเมืองฝ่ายเหนือครั้ง^{๕๕} ใต้แก่พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ เสด็จให้ทรงเป็นประธานในที่ประชุมทั้ง ๒ อย่างดังที่จะได้กล่าวต่อไป เสด็จให้ทรงบังคับบัญชาการทั้งปวงทิศชาต ทั่วไปพร้อมด้วยที่ประชุมทั้ง ๒ อย่าง คือ:—

อย่าง ๑ ที่ประชุมผู้สำเร็จราชการอยู่รักษาพระนครกรุงเทพ ๗ นั้นมีบทปรึกษา ๒ คือ:—

๑) พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงนครสวรรค์

๒) พระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์

อย่าง ๒ ที่ประชุมเสนาบดี^{๕๖} มีเสนาบดีผู้รักษาพระนคร รวมทั้งผู้เป็นประธานด้วยเป็น ๕ กับปลัดทอดน่อง ผู้แทนเสนาบดีที่ตามเสด็จพระราชดำเนิน ๕ รวม ๑๐ คือ:—

๑) พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ เสนาบดีว่าการต่างประเทศ เสด็จเป็นประธานในที่ประชุม

๒) พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงนครสวรรค์วรพินิต เสด็จมาตั้งที่
ทรงผนวช

๓) พระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ เสด็จมาตั้ง
ที่ทรงงานราชการ

๔) เจ้าพระยาภาณุวงศ์ เสด็จมาตั้งที่ทรงงานราชการ

๕) เจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ เสด็จมาตั้งที่ทรงงานราชการ

๖) หม่อมเจ้าปิยภักดี ปัตติบุตรธิดาของ แทน (พระเจ้าน้องยา
เธอ กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย) เสด็จมาตั้งที่ทรงงานราชการ

๗) พระยาศรีธรรมาธิราช ปัตติบุตรธิดาของ แทน (พระเจ้าน้องยา
เธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ) เสด็จมาตั้งที่ทรงงานราชการ

๘) พระยาบำเรอภักดี ปัตติบุตรธิดาของ แทน (พระเจ้าน้องยา
เธอ กรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดา) เสด็จมาตั้งที่ทรงงานราชการ

๙) พระยารัตนธรรมาธิราช ปัตติบุตรธิดาของ แทน (สมเด็จพระ
เจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานุวเรศ) เสด็จมาตั้งที่
ทรงงานราชการ

๑๐) พระยาจักรีปาลณี ปัตติบุตรธิดาของ แทน (พระเจ้าอภัย
เธอ กรมหมื่นราชบุรีดิเรกฤทธิ์) เสด็จมาตั้งที่ทรงงานราชการ

แต่ให้พระยาศรีธรรมาธิราช เจ้ากรมพระอาลักษณ์ เป็นสภา
เลขานุการสำหรับที่ประชุมทั้ง ๒ อย่างนี้ด้วย แล้วให้ประชุมกันใน
พระบรมมหาราชวังเป็นประจำทุกวันไป ตามเวลาที่สมควรจะกำหนดไว้

ถ้ามีการอันใดเช่นกล่าวมาข้างต้นนี้เกิดขึ้น ซึ่งควรจะกราบบัง

คมทูลพระกรุณา ฯ ก่อน ก็ให้รับทราบมั่งคมทูลไปโดยทางโทรเลข
แต่ถ้าการอันใดอันหนึ่ง ซึ่งเป็นการร้อนเร็วก็ดี ฤๅเป็นกิจไม่
สำคัญพอที่จะถึงต้องกราบบังคมทูลพระกรุณา ฯ ก็ดี เมื่อการนั้น
เป็นกิจซึ่งเคยพระราชทานพระบรมราชวินิจฉัย โดยไม่เคยต้องปรึกษา
เสนาบดีแล้ว ก็ให้พร้อมกันที่ประชุมผู้สำเร็จราชการอยู่รักษาพระนคร
กรุงเทพ ฯ คาดการเทียบเคียงกับพระราชนิยม แดแบบอย่างที่เคย
แต่ควรแก่เหตุอันบังคับบัญชาไปให้สำเร็จแล้ว จึงกราบบังคมทูลพระ
กรุณา ฯ ออกไปภายหลัง

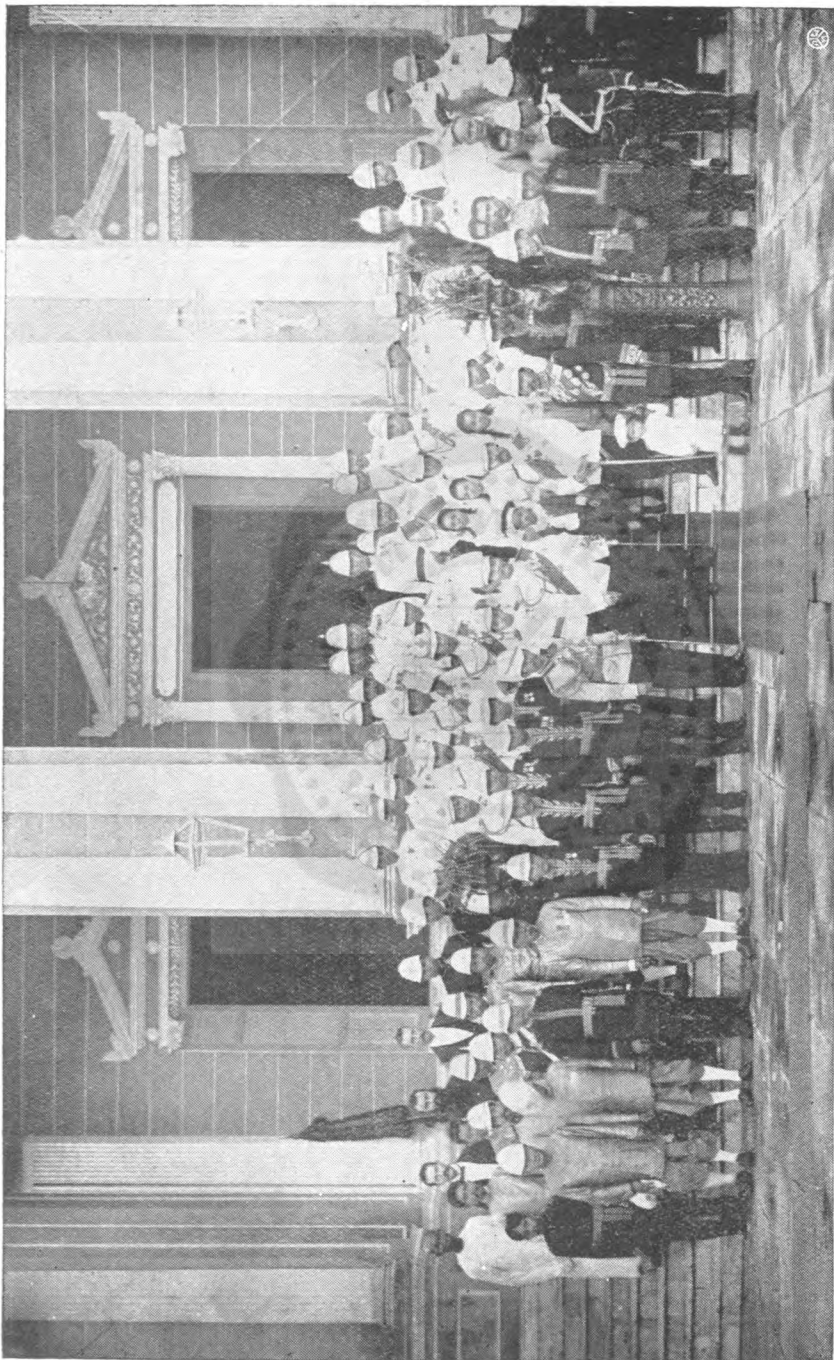
เมื่อการนั้นเป็นกิจที่เคยโปรดเกล้า ฯ ให้เสนาบดีประชุมปรึกษา
กัน ก็ให้พร้อมกันที่ประชุมเสนาบดีบังคับบัญชาไปให้ตัดตอทุกประการ
สุดแต่ให้การที่ควรจะให้สำเร็จทุกอย่างทั้งปวงนั้น สำเร็จทั่วไปให้ทัน
การทันเวลาอันควร อย่าให้ค้างคั่งขวางขัดอยู่เสียเวลาไปโดยไร้เหตุ

แต่ข้าราชการทุกตำแหน่ง พึงบังคับบัญชาให้เข้าใจแน่นอนตาม
พระราชกำหนดกฎหมาย แต่กระทำตามทุกสิ่งทุกประการเทอญ

ประกาศมาแต่พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ในพระบรมมหาราช
วังกรุงเทพ ฯ ณ วันที่ ๒๔ เดือนกันยายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๐
เป็นวันที่ ๑๒๐๐๕ ฤๅปีที่ ๓๔ ในรัชกาลปัตยุบันนี้

พระราชหัตถเลขาที่พิมพ์ในสมุดเล่มนี้ ทรงพระราชนิพนธ์เป็น
อย่างรายงานพระราชทานมายังที่ประชุมผู้สำเร็จราชการรักษาพระนคร
จึงมีถึงสมเด็จพระเจ้า ฯ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ เวदानันท์ดำรง

พระยศเป็นพระเจ้าอนัองยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ซึ่งทรง
เป็นประธาน สำหรับจะได้ประกาศให้มหาชนทราบข่าวที่เสด็จเมือง
เหนือครั้งนั้น สมเด็จพระยาเทวะวงศ์วโรปการได้ทรงเก็บ
ความจากพระราชหัตถเลขา ตั้งไปลงพิมพ์ในหนังสือราชกิจจานุเบกษา
แต่ส่วนต้นพระราชหัตถเลขาที่ปวงนั้นทรงเก็บรักษาไว้ ยังหาได้เคย
พิมพ์ไม่ อีกประการหนึ่งเมื่อเสด็จเมืองเหนือครั้งนั้นช่างขักรูปที่ตาม
เสด็จขึ้นไป ได้ถ่ายรูปต่าง ๆ เนื่องในการเสด็จครั้งนั้นมีอยู่มาก รูป
ทั้งปวงนั้นก็ยังไม่ได้เคยพิมพ์ให้แพร่หลาย กรรมการหอพระสมุด ฯ
จึงทูลขออนุญาตต่อสมเด็จพระยาเทวะวงศ์วโรปการ คัดสำ
เนาพระราชหัตถเลขามาพิมพ์ในสมุดเล่มนี้พร้อมด้วยรูป ซึ่งเลือกเห็นว่า
เป็นสำคัญในการเสด็จเมืองเหนือครั้งนั้น หวังใจว่าท่านทั้งหลายที่ได้
สมุดเล่มนี้ไปคงจะชอบด้วยกัน.

รูปหมู่ถ่ายที่พระราชวังบางปะอิน

พระราชหัตถเลขา
เรื่องเสด็จเลียบมณฑลฝ่ายเหนือเมื่อ พ. ศ. ๒๔๔๔

(ฉบับที่ ๑)

เมืองอ่างทอง

วันที่ ๒ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๐

ถึงกรมหลวงเทเวศร์วงษ์วโรปการ

ด้วยฉันชอบกรายงานระยะทางที่ได้ออกจากบางปิ่นวันหนึ่งเวลาย่ำรุ่งครึ่ง พระยาโบราณบุรุษรักษปัดเทศาภิบาลกรุงเก่าลงเรือมาด้วย จนถึงพรหมแดนเมืองอ่างทอง พระวิเศษไชยชาญผู้ว่าราชการเมืองนำดอกไม้ธูปเทียนมาต้อนรับ เปลี่ยนลงเรือมาด้วยจนถึงปลับปลาเหนือเมืองเดียวหนึ่งประมาณบ่าย ๔ โมง ได้ขึ้นไปยังโรงพิธีซึ่งมีพระสงฆ์ข้าราชการแตรราษฎรคอยพร้อมอยู่ในที่นั้น ผู้ว่าราชการเมืองอ่านคำต้อนรับ ฉันได้มอบพระแสงราชดาบเสร็จแล้ว แดแจกตราแล้วรับราษฎรดูเป็นทีชื่นชมยินดีกันมาก มีความปรารถนาที่จะให้รับประเคนทุกอย่างบรรดาดังที่ได้ถือมา จนเวลาย่ำค่ำจึงได้เลิก ตามระยะทางที่มาตลอดทั้งในแขวงกรุงเก่าและแขวงอ่างทอง ราษฎรได้ต้อนรับด้วยความจงรักภักดีเป็นอันมาก

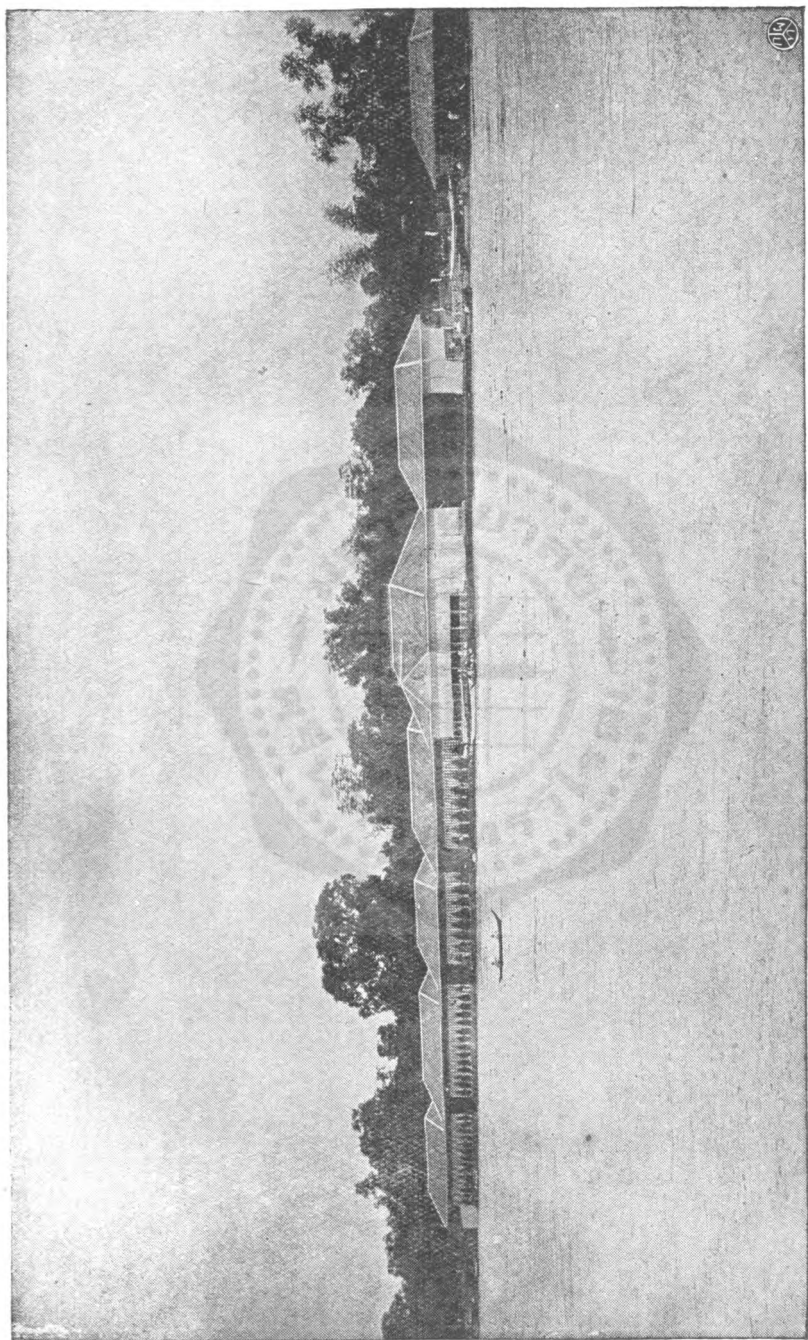
ในเขตแขวงกรุงเก่าไม่มีใครจะเห็นแปลกเพราะเคยเห็นอยู่หนึ่ง ๆ แต่ด้าน้ำแต่เกาะมหาพราหมณ์ขึ้นมาคนเดียวนั้นเป็นอันมาก ตัวเกาะมหาพราหมณ์เองนั้นไม่มีร่องรอยว่าเป็นเกาะเลย คงแต่ชื่อเท่านั้น เพราะน้ำได้ตกไปเสียทางคลองบ้านกุ่มนั้น ถ้าไม่ได้แก้ไขอย่างไรเลย

ไม่ซ้ำแม่น้ำคอนนั้นจะเสียตลอด แต่ในเมืองอ่างทองซึ่งฉันไม่ได้เห็น
 นานแล้วถ้าไม่บอกก็ไม่รู้จัก บ้านเรือนแน่นหนาตลอด ๒ ผังน้ำ มีวัด
 แต่บ้านเรือนที่ว่าการเมืองที่ว่าการอำเภอ ซึ่งสร้างขึ้นใหม่ ๆ มาก
 ทั้งโรงเรียนตลาดศรีศรีนคร เดียวกันกำลังตั้งโรงเรียนจักรแต่ยังไม่แล้ว
 หอวงอุดรภานุพานิช^๒ เป็นผู้ทำขึ้น คิดจะปรังเรือนขาย ด้วยคนต้อง
 การเรือนใหม่ ๆ มาก ที่พัดบพลาทำเป็นแพใหญ่ยาวโดยประณีต
 มีความสวยงามมาก เวลาค้ามีการมหรสพไปตามประทีปจุดดอกไม้ไฟถึง
 ศรีศรีนคร ถมพัดเย็นดี มียุ่งมากกว่าที่กรุงเทพฯ แต่ไม่สู้สนุกนัก
 การท่องเที่ยวเป็นที่เรียบร้อยดีทุกคดีหมดทุกอย่าง

สยามินทร์

๑ พระวิเศษไชยชาญ (ฮวบ เปาโรหิตย์) คราวนั้นได้เลื่อนเป็น
 พระยาอินทรวชิร ต่อมาเลื่อนเป็นพระยาจำแลนย์บดี แล้วเป็นพระยา
 กำแหงสงครามสมุทรเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมา เดียวกันเป็นพระยา
 ราชบุรุษ

๒ หอวงอุดรภานุพานิช (เต่ง) นายห้างกิมเฮงหลี

รูปพลับพลาที่เมืองอ่างทอง

(ฉบับที่ ๒)

ถึงกรมหลวงเทเวศร์วงษ์โรประการ

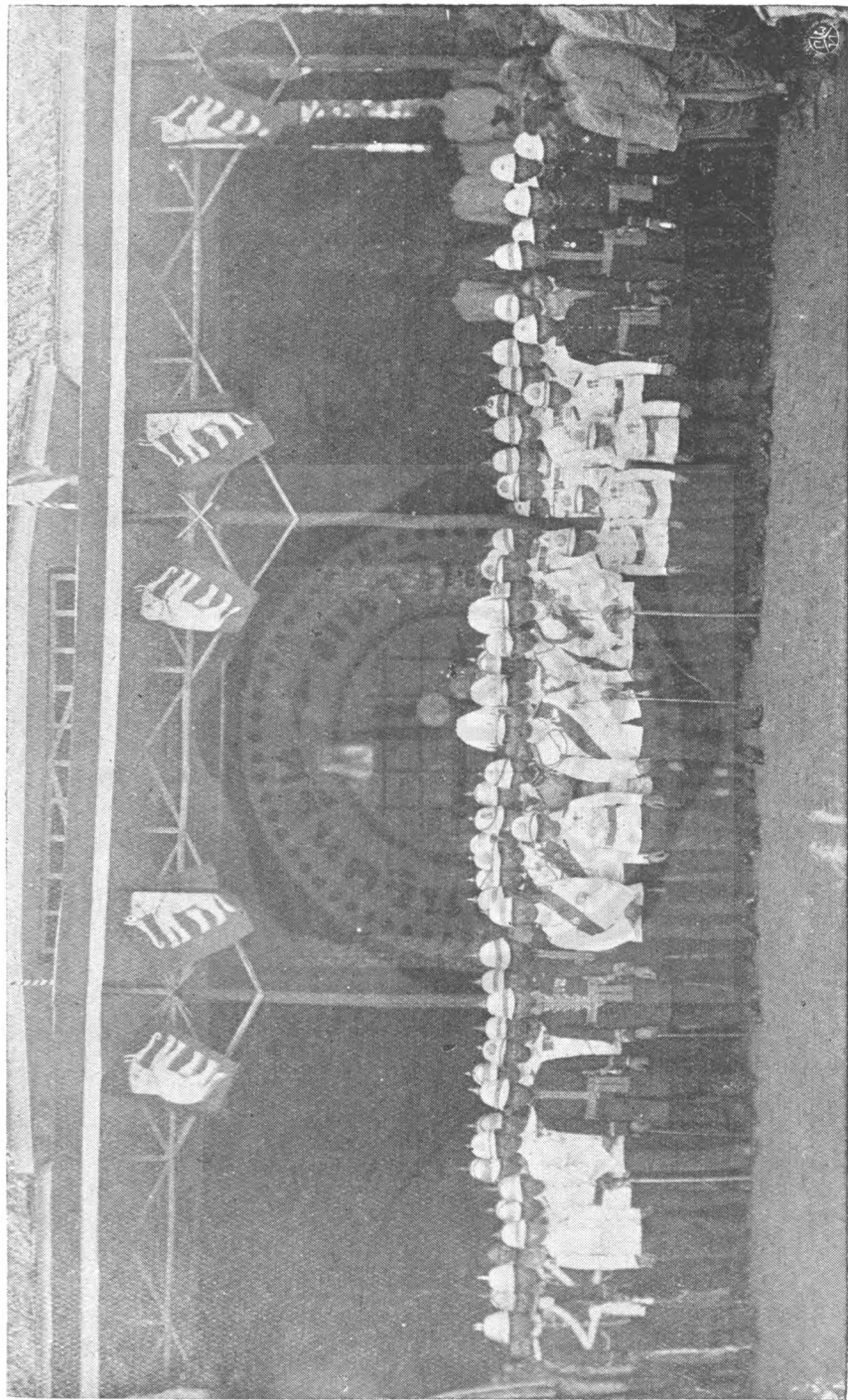
ด้วยข้อแต่หนังสือฉบับก่อน ขอบอกรายงานส่วนวันนั้น เวลาเช้า ๒ โมงออกจากวัดพลเมืองอ่างทอง มาจนเวลา ๕ โมงเช้าถึงวัดไชโย ได้แวะขึ้นที่วัด วิหารทำดี ถึงว่าต่อพระอุโบสถออกมาข้างนาคูภายนอก รูปก็แปลกตาค้นกันดี ภายในก็สว่างตลอด งานที่ทำก็อยู่ข้างประตูในพระอุโบสถปฏิบัติดูแลเขียนรูปภาพพอใช้ เสียแต่พระประธานเป็นแม่ลูกอินอย่างประจวบนี้ ห่มผ้ามีดอกดวงซึ่งนับกันว่าเป็นพระอย่างราคาแพง ในมณฑลพระอุโบสถรูปสมเด็จพระพุฒาจารย์ โต มีเค้าจำได้ แต่ห่มไปก็ว่าเมื่อเวลาถึงมณฑลภาพสักหน่อยหนึ่ง พระองค์ใหญ่ พระต่อเด็กพระภักตร์ยาว ถ้าหากว่าตั้งนั่งร้านขึ้นไปตรงพระภักตร์เห็นจะยาวเกินขนาด แต่ดูก็เป็นการยากที่จะบันไहांมาได้ เพราะที่แดดต้องเห็นลูกคางก่อนอื่น เพราะต้องแหงนคอตั้งบ่า ถ้าไม่มีวิหารบันไहांกลางแจ้งจะคอยหาที่ค้ำยัดักหน่อย พอมีจัดการแล้วกลับลงเรือ ออกจากที่นั้นมาหน่อยหนึ่งก็เข้าแขวงเมืองพรหม พระอนุรักษภเบศวร์ ผู้รับมาเปิดยื่นพระวิเศษไชยชาญ ในระยะทางที่คาดผู้คนไม่แน่นอนเหมือนเมืองอ่างทอง แต่การต้อนรับของราษฎรแข็งแรงดีเหมือนกันมาถึงวัดพลเมืองถึงหัวเวลาย้าย ๕ โมงครึ่ง เมืองถึงหันพังกมาตั้งใหม่ตรงปากน้ำบางพุทราแขวงเมืองพรหม มีการพิธีให้ตามอย่างเมืองอ่างทองจนเวลาเกือบทุ่ม ๓ จึงได้เสร็จ ดังเหตุคิดว่าคนเมืองนี้การแต่งเนื้อแต่งตัวอยู่ข้างจะจนกว่าเมืองอ่างทอง การค้าขายนอก

จากปรกติก็มีเผ่าพันธุ์มาก เพราะรับศึตามาจากเมืองลพบุรี เป็นทางที่
ต้องลงไปกรุงเทพ ฯ ง่าย พระยาราชพงษานุรักษ์^๒ เทศาภิบาล
มณฑลนครสวรรค์จึงมารับอยู่ในที่นี้ด้วย การพลับพลาเหมือนกันกับ
เมืองอ่างทอง เจ็นแต่บนบกไม่มีสวน แต่ไม่สู้ประณีตเหมือนเมืองอ่าง
ทอง ซึ่งพระวิเศษไชยชาญออกจะเป็นข้างอยู่ แต่ในที่นี้ไม่มียุ่งเคย

สยามินทร์

๑ พระอนุรักษภูเบศร์ (โคม) ต่อมาเป็นพระเกรียงไกรกระ
บวรยุทธ

๒ พระยาราชพงษานุรักษ์ แล้ว บุนนาค ต่อมาได้เลื่อนเป็น
พระยาไกรเพชรรัตนสงคราม

รูปหมู่ถ่ายที่เมืองอ่างทอง

(ฉบับที่ ๓)

บ้านสระพญา

วันที่ ๕ ตุลาคม ร.ศ. ๑๒๐

ถึงกรมหลวงเทเวศร์วงษ์วโรประการ

ด้วยอนุสนธิรายงานซึ่งได้ออกไปแต่ก่อน วันนั้นเวลา ๓ โมงเช้า ได้ออกจากเมืองถึงท่ามาถึงพัดบาทบ้านสระพญาเวลาบ่ายห้า ตามระยะทางก็คล้ายกันกับเมืองพรหมต่างแต่ตั้งค้อยสูงขึ้น ที่ว่าการเมืองอินทรีย้ายไปตั้งฝั่งตะวันออก เข้าแขวงเมืองไชยนาท พระยาสุรบริดินทร^๑ ไปเปลี่ยนลงเรือ เขาว่าน้ำบ้นน้อยกว่าปากถายนศอกเศษ เพราะถนนพัดบาทซึ่งทำริมฝั่งจึงได้สูงกว่าเรือมาก มีอำเภอกำนันแตรราษฎรมาหา มาก กำนันแจกเสมาอยู่ฝนตกหนักประมาณสัก ๔ ชั่วโมงจึงได้หยุด มีสัตว์ต่างๆ มาก มีฝูงชุมแต่ไม่เหมือนที่เก่า การท่งปวงเรียบร้อยเป็นปรกติดี

สยามินทร์

 ๑ พระยาสุรบริดินทร (ตั้ง)

(ฉบับที่ ๔)

เมืองไชยนาท

วันที่ ๖ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๐

ถึงกรมหลวงเทเวศร์วงษ์วโรประการ

ด้วยฉันได้รับหนังสือฉบับเล็กถึงวันที่ ๔ นั้นแล้ว อนุذنนิรายงาน
 วันที่ ๕ ได้ออกจากบ้านสรรพยาเวธา & โมงเช้า เพราะระยะทางไกล
 กำหนดเรือเมตต์เดิน & ชั่วโมง แต่เมื่อมาถึงไม่ถึง & ชั่วโมง บ่ายโมงเศษ
 ได้มาถึง พลับพลาตั้งที่หน้าซึ่งจะตั้งที่ว่าการใหม่ ฉันได้ยกเส้า
 เป็นโครงขึ้นไว้แล้ว เป็นท่าเตใจใกล้บ่อนแดดด้านภาษีเก่า มีบ้านเรือน
 คัดก่อนขึ้นไปยังเห็นหน้า แต่ริมตลิ่งเป็นที่น้ำวนแตรับแดดบ่ายร้อน
 จืดไม่สบาย แต่ที่ว่าการเดิมซึ่งยังคงอยู่บัดนี้คงอยู่ได้หมด เป็นที่ซึ่ง
 พระยาประธานศุภไชย ได้มาตั้งอยู่เก่า ซึ่งย้ายใหม่เพราะว่ามีหาด
 บึงน้ำ แต่ยังไม่ดีเหมาะ ถ้ากระไรจะคิดย้ายใหม่ ระยะทางที่
 ขึ้นมาอยู่ข้างจะเจียบดังตั้งไปกว่าเมืองพรหมเมืองอินทรีซึ่งจะเจียบอยู่
 แล่นนอก มีคนแต่ริมน้ำ ฤกเข้าไปก็เปนป่า ถึงริมแม่น้ำก็พอ
 มีที่ว่างไม่มีเจ้าของบ้าง เรือเล็กที่ใช้อยู่กันไนที่พนเมืองคูไม้ไคร้มี
 เรือเหนือขึ้นดงก็ไม่ไคร้แะ ผดแห่งการทรุดโทรมด้วยการคึกภายนอก
 ภายในอันเมืองไชยนาทได้รับมานับด้วยร้อยปีเป็นอันมากนั้น ยังปรากฏ
 ไม่พิน

เวลาบ่าย ๒ โมงเศษ ได้ตั้งพิธีมอบพระแสงประจำเมือง แด
 แจกเสมา

เวลาบ่าย ๔ โมงลงเรือแจวต้องลงไปวัดพระบรมธาตุ ซึ่งอยู่
 ปากน้ำเมืองสรรพฟ้ากได้ ได้ความจากพระครูอินทโมฬีศรีบรมธาตุ

ว่าเชิงเทินเมืองเก่ายังมีอยู่ในที่หลงช้างวัด แต่กรมการทั้งเมืองไม่มี
 ผู้ใดทราบ เพราะได้ทิ้งร้างมาแต่ช้านาน เมืองนั้นเห็นจะได้ตั้งภายหลังสมเด็จพระ
 เจ้าพระยามหาธิราชที่ ๑ ได้เมืองสุโขทัยเป็นประเทศราชขึ้นกรุง พระเจ้า
 แผ่นดินฝ่ายเหนือองค์ที่ดุจด มหาธรรมราชาเดโชไทยได้เป็นเจ้าครองเมือง
 ในทัน ค่อนนักคงจะเป็นพระวงศ์ข้างกรุงเก่าขึ้นมาครอง เช่นสมเด็จพระ
 พระบรมราชาธิราชที่ ๒ (เจ้าสามพระยา) เป็นต้น เมืองนั้นเอาตำแหน่ง
 แม่น้ำแควใหญ่แควเมืองสระบุรีเป็นค พระบรมราชาอุปการะแต่เด็ก
 มีบิดาจารย์อยู่ที่ฐานโพธิ์ แต่เป็นจารย์ใหม่ ๆ เป็นอักษรขอมเขียน
 ภาษาไทย ว่าด้วยการเรียบบัญชีตั้งพระราชาคุมออกเรือนเงิน ๒ ถึง
 ๓ ถึง แต่มีที่ควรจะต้องอยู่ ๒ แห่ง คือยังเรียกเมืองสระบุรีว่า
 เมืองแพรกคือแพรกศรีราชา กับกล่าวว่ามีสมเด็จพระบุเรงนองขึ้นไป
 ในการฉลอง คำนวณดูตกอยู่ในแผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ สมเด็จพระ
 พระบรมนาคจะเป็นกรมพระเทพามาตย์ พระอรรคมเหษีกลางแผ่นดิน
 พระเพทราชา ซึ่งทรงผนวชเป็นรูปช้อยู่วัดดุสิต นั้นเห็นจะเป็นตัวอย่าง
 ให้เกิดสมเด็จพระบุเรงนองได้ภาคมหานาคนาวันขึ้นที่กรุงเทพ ฯ มีระฆัง
 ใบหนึ่งหล่อเมื่อพระพุทธศักราช ๒๒๗๐ เสียไม่เพราะ พระครูอินท
 โมฬ้อยู่ข้างจะแข็งแรงในการปฏิบัติตั้งขึ้นแต่จัดการเก่าเรียน กัดบั้ง
 มาโดยเรือไฟแล้วไปเดินเล่น ร้อนจัดจนเวลาค่ำฝนตกแต่ไม่สู้มาก

สยามินทร์

๑ พระยาประธานคโรไทย (นาย)

๒ พระครูอินทโมฬี (ข้าง) ได้เป็นพระราชาคณะในรัชกาล
 ปัจจุบัน

(ฉบับที่ ๕)

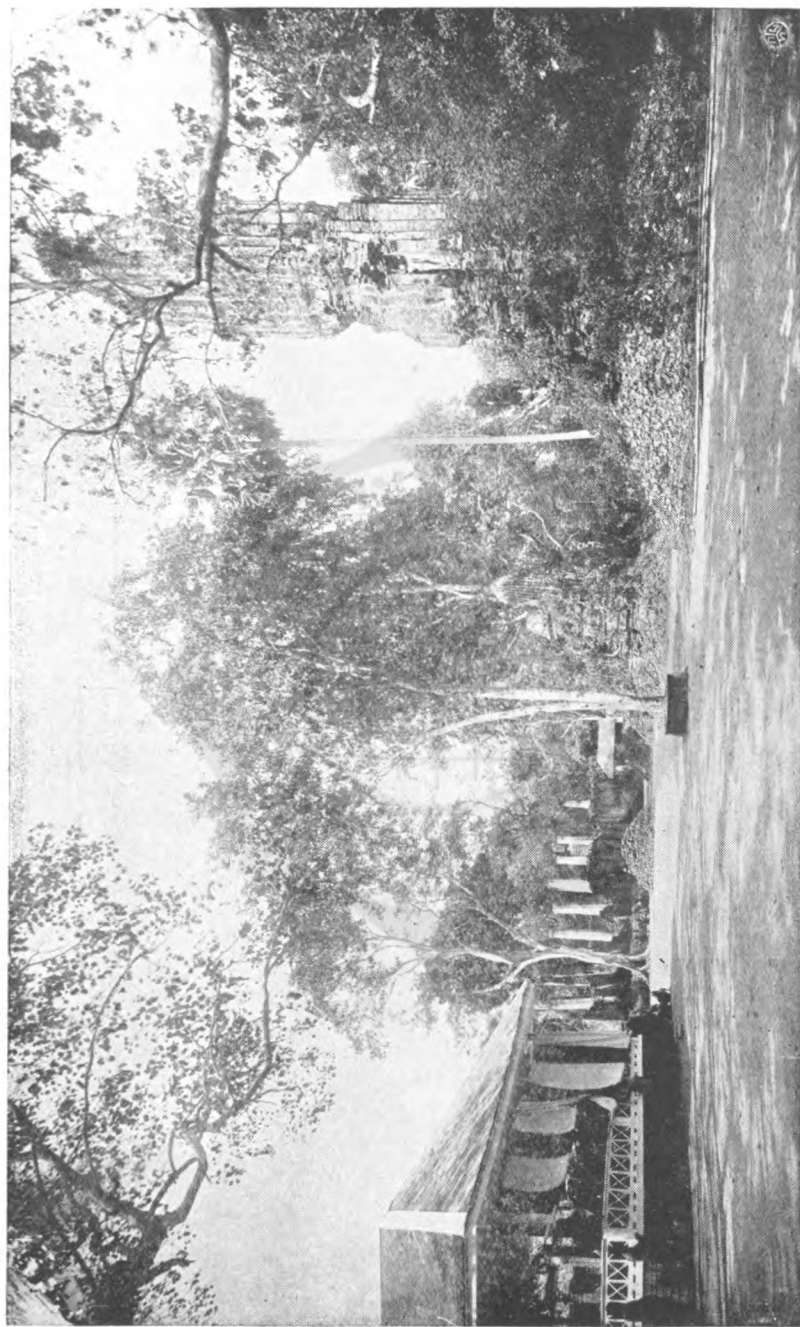
ทำนวนอนอำเภอมโนรมย์

วันที่ ๘ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๐

ถึงกรมหลวงเทเวศร์วงษ์โประการ

ด้วยอนุสนธิรายงานซึ่งได้บอกมาแต่ก่อนนั้น ครั้นเมื่อวันที่ ๘ เวลา ๔ โมงเช้าได้ลงเรือ ๒ แจว ต้องลงไปตามลำแม่น้ำไปเข้าคลองแพรก ทางประมาณสักชั่วโมงหนึ่งถึงเมืองสรรค์เก่า ได้ขึ้นที่วัดพระมหาธาตุ ตามระยะทางที่ไป ที่ปากคลองมีสะพานเตี้ยลาดทำมันคงดี มีถนนเดินเข้าไปจนถึงวัดพระบรมธาตุ เป็นของหลวงประชุมพลสันธุ์สร้าง ซึ่งฉันได้ให้รางวัลวัดเหรียญราชรุจิไว้แต่เวลานี้แล้ว ต่อเข้าไปมีบ้านเรือนมาก มีเรือนฝากระดานซม ส่วนต้นผลไม้เดิมบ้าง กำลังขึ้นใหม่บ้าง ข้างหลังเข้าไปเป็นนา ภูมิที่ท่ามาหากินดีกว่าเมืองไชยนาท ราษฎรก็ดื่บบริบูรณ์กว่า ในการแต่งเนื้อแต่งตัว เมืองสรรค์เป็นเมืองที่รอดจากเกณฑ์ข้าหลวงขึ้นต้องมาแต่เดิม เพราะอยู่ถัดเข้าไป จึงไม่ยับเยินเหมือนเมืองไชยนาท แต่คลองนั้นระตุดั่งน้ำแห้งขาด แต่ถ้าวัดต้องการน้ำ ขุดทรายในลำคลองลงไปสักอกหนึ่งก็ได้

วัดพระมหาธาตุอยู่ในตำบลบ้านซึ่งเรียกว่าบ้านพระดาน อันเป็นที่ตั้งวังเจ้าผู้ครองเมือง อยู่ในกลางย่านระหว่างคูเมืองทั้ง ๒ ด้าน เจริญยังมีปรากฏอยู่เป็นเนินดิน ฤกษณ์เข้าไปจากแม่น้ำปากฉวันตก ๒๐ เส้น แต่เมืองนี้เป็นเมืองท่า ๒ ฟากน้ำเช่นเมืองท่งปวง แต่ปากฉวันออกจะยื่นเข้าไปมากน้อยเท่าใด เค้าเงื่อนหายไปเสียแล้ว บางทีจะได้คงอยู่แต่ปากเดียวในชั้นหลัง วัดพระมหาธาตุนั้นตามฝีมือที่ทำมีเป็น ๒ คราวฤก ๓ คราว ชั้นเดิมที่เดียวเป็นอย่างเมืองตะไกว ชั้น

รูปถ่ายวัดมหาธาตุเมืองสระบุรี

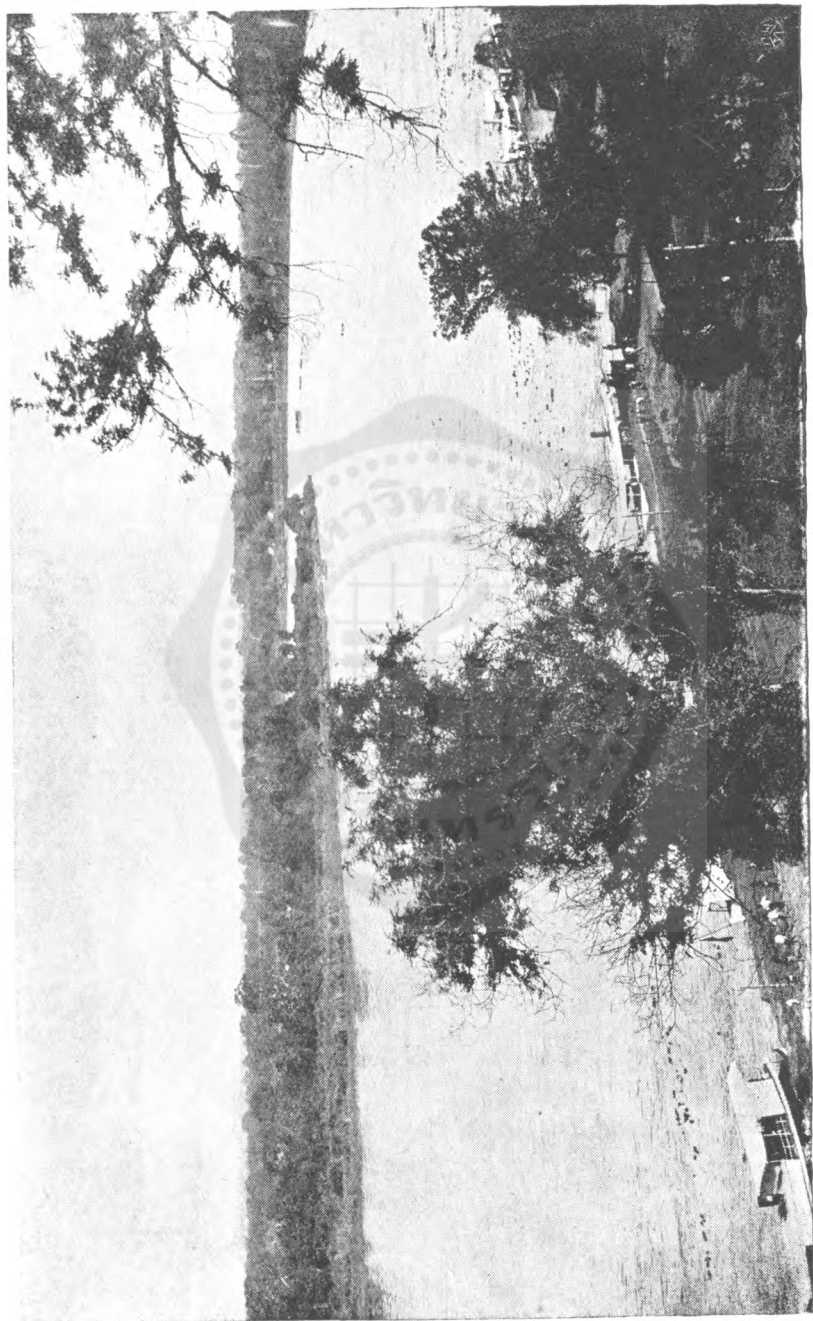
ที่ ๒ เป็นอย่างเมืองดพบรี เป็นการที่ทำเพิ่มเติมซ้ำ ๆ กันลงไป เช่น
 ตัวอย่างที่เห็นชัดคือพระระเบียง เดิมเป็นพระศิดานั่งวันห้องหนึ่งมี
 ห้องหนึ่ง ครั้นภายหลังทำแทรกลงในห้องว่างทุก ๆ ห้องเป็นพระก่ออิฐ
 แฉกขยายระเบียงค่อออกไปเถามุมเป็นกลาง อย่างเช่นวัดพระศรีรัตน
 ศาสตร์าราม สร้างพระวิหารใหญ่ขึ้นใหม่ เห็นจะเป็นครึ่งเจ้าพระยา
 แต่ที่จะไม่แล้ว ตัวพระมหาธาตุนั้นก็เป็รูปสี่เหลี่ยมซ้อนกันเป็นชั้น ๆ
 ที่จะเป็นยอดเล็กยอคน้อยไม่ใช่ปรางค์ เขาทำทางเดินเข้าไปวัดพระ
 ยาแพรก (คือเมืองนี้เรียกแพรกศรีราชา) แล้วถึงวัดอีกวัดหนึ่งซึ่ง
 ไม่มีผู้ใดรู้จักชื่อเสียแล้ว ถัดเข้าไปจึงถึงวัดสองพี่น้องแล้ววัดจันทน์
 วัดสองพี่น้องนั้นพระปรางค์เขมรยังตั้งอยู่ไม่ทลาย ในห้องปรางค์มี
 พระพุทธรูปซึ่งชำรุดคอนล่างของคันทอนบนนี้ หน้าตาเป็นพระชน
 นครไชยศรี บางทีชำรุดมาเก่าแล้ว จึงเอาหินไปซ้อนไว้ใต้บน
 พระปรางค์ คอนล่างก็เห็นจะก่อประกอบ ได้ให้คนดูหนักก็ไม่พบ ๆ แต่
 พระซงฆ์ ๒ ข้างเป็นพระแปลกค้มาก รูปนี้ไม่เคยเห็นใหญ่ถึงเท่านี้
 ได้ให้ส่งไปกรุงเทพ ฯ อากาการกิริยาที่สร้างวัดในที่นี้เหมือนเมืองดพบรี
 ทุกอย่าง คือมีพระเจดีย์รูปต่าง ๆ รายรอบ ๒ รอบ แดพระปรางค์เฟื่อง
 ตามมุมเป็นคั่น วัดสองพี่น้องนั้นเห็นจะไม่ใช่สองคนพี่น้องสร้าง เป็นวัด
 สองวัดติดกัน แดเห็นกำแพงเตี้ยค้อมกันอยู่ วัดเหล่านี้ไม่เก่าเหมือนวัด
 พระมหาธาตุท่งนั้น ได้แจกเล่มาราชฉูร แดกินเข้ากลางวันแล้ววงเรือ
 ต้องลงไปดูคลองคู แวะบ้านหลวงคดงนอกราชการ ซึ่งเป็คนเก่า
 รักรารในเมืองดรรคมาก กลับด้วยเรือกลไฟเล็ก ขึ้นมาถึงไชยนาทเวดา
 ย่ำค่ำ ร้อนจัดค้มที่ ค่อคึกฝนจึงได้คัก

วันนั้นเวดาเข้าโมงครึ่งออกเรือจากเมืองไชยนาท ได้เห็นคลองดัด

ซึ่งกรมหลวงดำรงชุดไม่ชำนาญ^๑ แม่น้ำทางอ้อมกลายเป็นหญ้าแหลมชัน
 ตอนไปหมด เสียแม่น้ำไปเป็นอันมาก ซึ่งเป็นเหตุให้กรมดำรงเอง
 คิดจะห้ามไม่ให้ชุดคลองัด^๒ ทางที่ชันมากก็ต้องขึ้นมาทางดิน^๓เอง
 เวลามาเข้า ๓ โมงเศษถึงพระตำหนัก^๔ ชื่นเขามีราษฎรมาอยู่^๕มาก พระ
 วิหารหลังใหญ่หลังคาพังทลายลงมาทั้งแถบ จำจะต้องปฏิสังขรณ์^๖
 พระเจดีย์ก็ทลายลงมาแถบหนึ่ง เห็นของเดิมที่จะเป็นไม้ ๑๒ จะก่อ
 พอกให้กลม แขนนั้นยังตั้งอยู่ ทลายแต่ที่พอกแถบหนึ่ง พระพุทธรูป
 เมืองสระบุรีซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้เชิญ
 มาไว้ในพระอุโบสถพระวิสุทธิศาสด^๗ เมื่อมีการพระเถระ^๘ตราเสร็จแล้ว
 แจกเสมา^๙ราษฎรแล้วลงเรือเดินทางต่อมาอีก ระยะบ้านห่างจนถึง
 กิ่งลำภาตตรงคลองสระแกว^{๑๐}วังข้ามจึงมีตลาด ที่ว่าการอำเภอเมืองมโน
 รมย์ได้ย้ายลงมาตั้งเหนือตลาด^{๑๑} แดนนี้ค่อนข้างไปยิ่งง่อยมาก^{๑๒}ขึ้น ถึง
 ทำนนวนที่^{๑๓}ทำพิณ^{๑๔}พลา^{๑๕}เวลาบ่าย ๓ โมงเศษ มีราษฎรมาหา ได้แจก
 เสมา^{๑๖}เด็ก แต่มีเด็กน้อยกว่าอัตราที่กะมาก ด้วยคนพลเมืองมีเพียง
 ๕๐๐๐ เท่านั้น มีฝนตกต้อง^{๑๗}พักแต่ไม่^{๑๘}สู้มาก การท่ง^{๑๙}ปวง^{๒๐}เรียบ^{๒๑}รอย^{๒๒}ตั้งอยู่

สยามินทร์

๑ คลองดินเรียกกันว่า "ดินเผา" ชุดเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๗
 เสียวนกกลายเป็นลำแม่น้ำไปแล้ว

รูปลำแม่น้ำ ถ่ายจากเขารธรรมานต์

(ฉบับที่ ๒)

เมืองนครสวรรค์

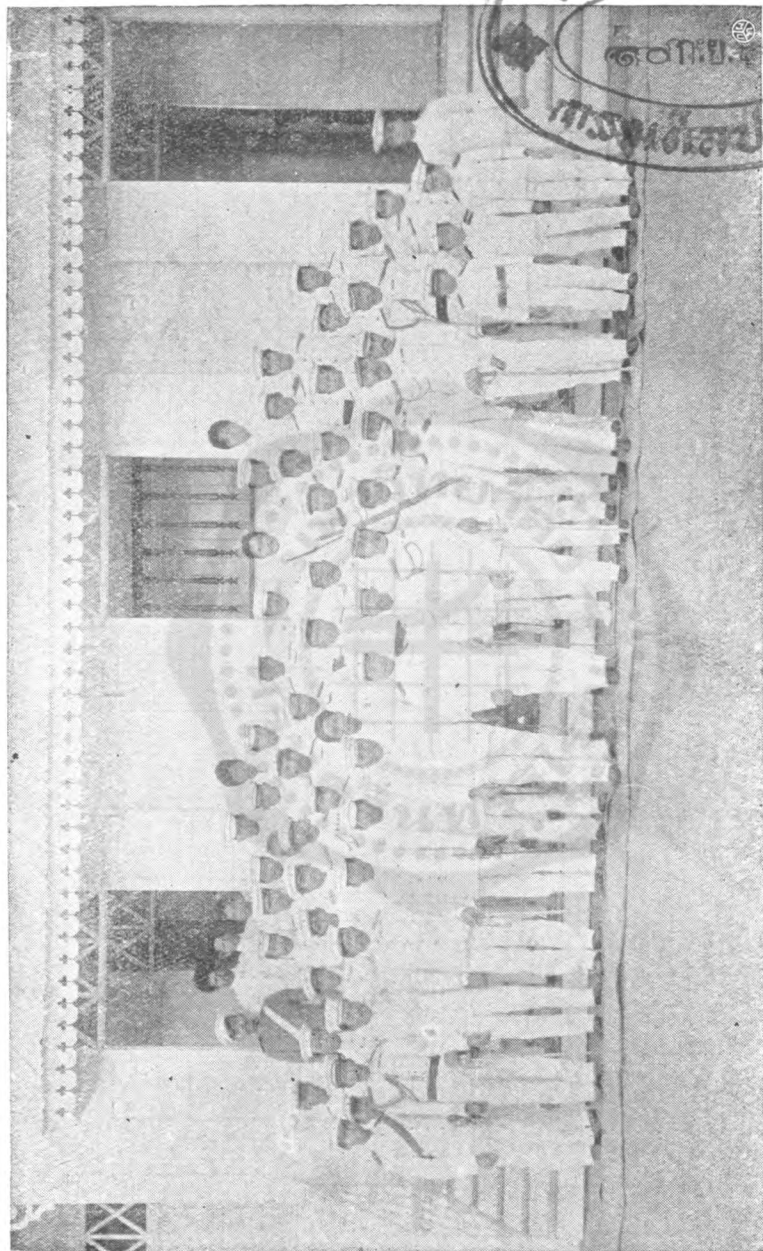
วันที่ ๓๐ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๐

ถึงกรมหลวงเทเวศร์วงษ์โรประการ

อนุสนธิรายงานซึ่งได้บอกมาแต่ก่อน เมื่อเวลาเวลานั้นเวลาเช้า ๓ โมงเศษออกจากพลับพลา ไปด้วยเรือกลไฟองครักษ์ ถ่องน้ำลงไปเข้าคลองโกรกกราก ที่ปากคลองนั้นคนเป็นคัน ช่องข้างเห็นอเข้าไม่ได้ เข้าได้แต่ช่องข้างใต้ ถัดปากคลองเข้าไปหน่อยหนึ่ง มีบ้านเรือนแถวแพอยู่บ้าง เป็นที่ลุ่มจนถึงพรมแดนเมืองอุไทยธานี ต่อเข้าไปจึงเป็นที่ดอน เป็นคันสูงบ้างต่ำบ้าง ฟากข้างขวามือเป็นป่ายางโดยมาก ทางในลำคลองประมาณชั่วโมงเศษ รวมທးตลอดน้ำ ๒ ชั่วโมงจึงถึงเมืองอุไทยธานี คงพลับพลาที่ท้ายเมืองใกล้ที่ว่าการซึ่งปลูกขึ้นใหม่ ทำการพิธีให้พระแสงตามเช่นเคยให้ในเมืองอื่น แดแจกเครื่องราชอิศริยาภรณ์ แจกเสมา แด่ภิกษุสงฆ์ในวันนั้น เวลาบ่ายลงเรือแจวมีเรือไฟเล็กลากไปตามลำคลอง ถนนมีแต่เรือนัก จึงไม่ได้เห็นบ้านเรือนคอนข้างบกซึ่งชันกันอยู่เป็นสองชั้น เห็นแต่ข้างหลังบ้าน ไปขึ้นที่ท่าตลาดไหวัดขวิด ตลาดนั้นมผู้คนแน่นหนา แต่ถนนยังเป็นทรายอ่อนแตรางน้ำมักจะเต็ม ไม่เป็นถนนที่ได้ทำ เป็นแต่ทางคนเดิน ได้เห็นบ้านเรือนแน่นหนา ราษฎรเป็นคนบริบูรณ์โดยมาก ความบริบูรณ์ของเมืองนี้หาไคร่การค้าเข้าอย่างเดียวก เพราะเหตุที่แผ่นดินนอกคลองนั้นออกไปเป็นที่พื้นราบมาก มีลำห้วยซึ่งมีน้ำแต่ครั้งฤดูฝน ราษฎรเข้าใจไปเองในวิธีซึ่งจะปิดขังน้ำไว้เพียงตนเข้าเหมือนอย่างอิริโคชัน เข้าไม่มีเสียจึงเป็นที่น่าอดมดึกว่าคอนข้างริมน้ำซึ่งหาไคร่การค้า เมื่อนำมามากเกินไปเข้าก็เสีย แลยังมีທး

ดุ่มเกินไปจนทำนาไม่ได้เสียเลยก็มีโดยมาก เมืองอุไทยธานีเก่าตั้ง
อยู่ในที่ซึ่งเป็นที่ดอน ห่างจากคลองสระแกว้งประมาณ ๕๐๐ เส้น
ไต่ถามไม่ค่อยได้ความ แต่สังเกตโดยพระพุทธรูปซึ่งมีผู้นำมาให้
เห็นว่าเป็นเมืองเก่ามาก คงจะเป็นชนเมืองกำแพงเพชร แต่เห็น
จะได้ทั้งโทรมเตี้ยแต่เมื่อครั้งกรุงเตี้ยนั้นแล้ว เพราะฉนั้นเมื่อพม่าเผา
ครั้งหลังที่สุด จึงได้เผาแต่บ้านอุไทยหาได้เผาเมืองอุไทยไม่ แต่นั้นมา
จึงได้ย้ายเมืองมาตั้งคลองสระแกว้ง พร้อมกับยกเมืองกาญจนบุรี
จากเขาชนไก่มาตั้งปากแพรกเป็นต้น หดบเข้ามาอยู่ฝั่งคว้นออกทง
หัน เพราะฉนั้นเมืองอุไทยธานีเดี๋ยวนี้ตั้งอยู่ในเขตแขวงเมืองไชยนาท
เป็นเมืองที่ตั้งอยู่ทางด้านทิศใต้ เมื่อมีราชการข้างปลายด้านจึงเป็น
ความลำบากที่จะต้องเดินฝ่าป่าไม้เตงรังไม้ยางป่าไม้ชันดักซึ่งในระดณ
เดินไม่ได้มีไข้ชุมมาก แต่บัดนี้ได้แก้ไขในการป้องกันรักษาโจรผู้ร้าย
ปลายแดน คือตั้งตำรวจภูธรขึ้นไว้แถวทง ๒ อำเภอ ความผู้ร้าย
ปลายแดนเป็นการสงบเรียบร้อยอยู่

ถัดจากตลาดแควที่วัดอุโบสถาราม อยู่ตรงกันข้าม พระครู
อุไทยธรรมนิเทศ ทำแพขอฟ้าจอดที่หน้าวัด แล้วเชิญพระพุทธรูปหล่อ
ด้วยเงิน ๒ องค์ๆ หนึ่งหนัก ๗๐ ชั่ง องค์หนึ่งหนัก ๕๐ ชั่งมาตั้งไว้ให้
แถบอกให้ด้วย เห็นว่าเป็นพระซึ่งราษฎรได้มีใจศรัทธาหล่อขึ้นควร
จะคงไว้ให้เขาได้สักการบูชา จึงไม่ได้รับ แดพระ ๒ องค์นั้น
องค์ที่หนัก ๕๐ ชั่งห่มผ้ามุกดบัจจวรหล่อด้วยเงินไม่ได้ผสม แต่ปร่า
ไม่งามเลย อีกองค์หนึ่งผสมทองแดง เจ้าของว่าเพื่อให้เงาถูก
เป็นพระอย่างแม่มดอุทิน แต่ดูค่อยดูได้หนึ่งน้อยหนึ่ง

รูปหมู่ถ่ายที่เมืองนครสวรรค์

ออกจากวัดมาตามลำคลองสระแกววังแล้วตัดออกทางคลองดำ
 เหล็กมาออกหนองชุมสุนัขแล้วออกคลองปากบาง คลองทั้ง ๒ นี้เป็น
 คลองแคบ แต่คลองหลังน้ำเซียวจัด ต้องขึ้นเดินเตี้ยบคลองมาลง
 แม่น้ำ ออกที่เกาะเทโพแดงเห็นพัดปลาท่านอน กัดขึ้นมาถึง
 พัดปลาบ้าย ๔ โมงเศษ ที่พัดปลาร้อนจัดต้องขึ้นไปนั่งอยู่บนบก
 เวลาค่ำฝนตกหนัก แล้วตกมากบ้างน้อยบ้างไปตลอดคืนยังรุ่ง ยุงชุม
 วันนั้นเวลาเช้าโมงหนึ่งตรงได้ออกเรือ พระยาประธานนครไทยได้
 ดงเรือมาด้วยจนถึงพรหมแดนเมืองพยุหะคีรี พระจรมัยบริรักษ์ ปลัด
 มณฑลมารับแต่เปลี่ยนลงเรือต่อมา เวลาย่ำค่ำจึงถึงพัดปลาเมือง
 นครสวรรค์ ตามระยะทางในแขวงเมืองพยุหะได้เห็นป่าไม้ข้างข้างฝั่ง
 ตะวันตก ข้างฝั่งตะวันออกเป็นทุ่ง มาในแดนเมืองนครสวรรค์เป็น
 ภูเขาเทือกยาวตลอดจนถึงน้ำที่ว่าการไม้ดีห่างฝั่ง แต่ข้างตะวันตกซึ่ง
 มีเขาเทือกยาวเหมือนกันแต่ห่างฝั่ง ทาง ๒ วันในระหว่างแม่น้ำกับ
 เขานี้เป็นป่าไม้เบญจพรรณ บ้านเรือนริมฝั่งน้ำห่างเพราะเป็นที่ลุ่ม ที่
 ว่าการเดินขึ้นมาจากเมืองเดิมตรงหัวเกาะเห็ด ได้เห็นเรือนชำ
 หดองต่าง ๆ สร้างขึ้นแล้วหลายหลัง แต่ที่โรงตำรวงูรทำ ๓ หลัง
 ใหญ่โต ถนนริมน้ำแข็งดีพอใช้ มีทางที่เดินไปได้ถึง ๑๕๐ เส้น เขา
 ได้จัดรถมาให้ขึ้นเป็นรถใช้ได้โดยสะดวก การพิชิตไปตั้งที่ว่าการ
 มณฑลมีให้พระแสงตามเคยแล้วจึงถือน้ำ มีข้าราชการแต่ฝรั่งจีน
 พ่อค้ามาก เวลา ๒ ทุ่มจึงได้เสร็จการ เมื่อมาถึงเป็นเวลาค่ำจึง
 ไม่ได้เห็นอะไรทั่วไป มีความสบายดีทุกอย่าง เว้นไว้แต่ยุงที่จะมาก
 ชวนกว่าที่ท่านอน

หนังสือฉบับเด็กซึ่งเขมมามีมาตั้งวันที่ ๖ นั้นได้รับเมื่อเวลาฉานนท์

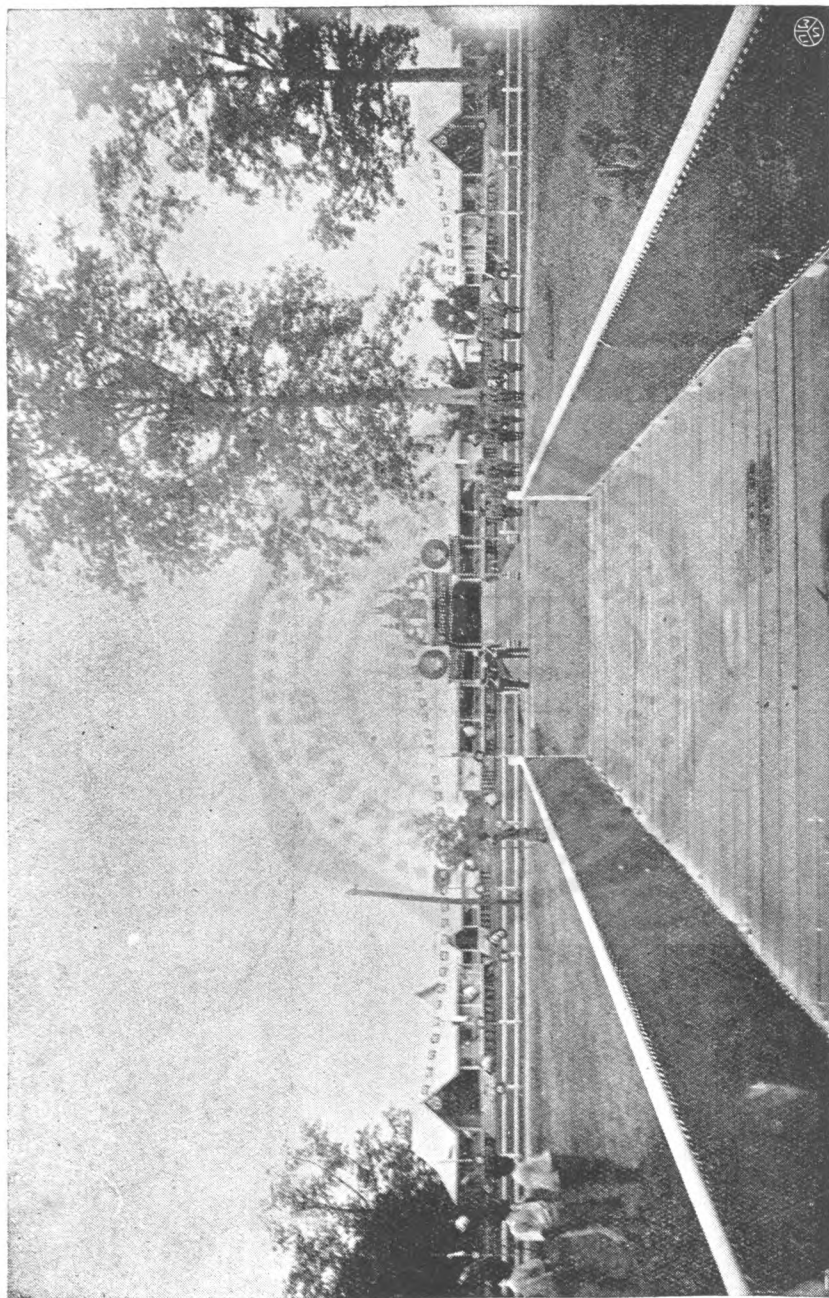
ทำฉนวน

สยามินทร์

๑ พระครูอุไทยธรรมนิเทศ (จัน) ภายหลังได้เป็นพระครูสุนทร
มุนีเจ้าคณะจังหวัดอุไทยธานี

๒ พระจารย์ยบวิริกษ (ฤกษ์ ฉนกร) ภายหลังได้เป็นพระยา
ยอดเมืองขวาง

รูปโรงตำรวกภูธร เมืองนครสวรรค์

(ฉบับที่ ๗)

ปากน้ำเกยไชย

วันที่ ๓๓ ตุลาคม รตนโกสินทรศก ๑๒๐

ถึงกรมหลวงเทเวศร์วรวงศ์โรประการ

อนุสนธิ์รายงานวันนี้เวลาเช้า ๒ โมงเศษออกจากเมืองนครสวรรค์ มาถึง^๕ที่^๕นั้นเวลาบ่าย ๔ โมง ระยะทางที่^๕มาตั้ง^๕แต่^๕ออก^๕จาก^๕พลับ^๕พลา^๕แล้ว ได้เห็นคนเดินไปมา สืบ^๕ค้น^๕ตาม^๕ถนน^๕ริม^๕น้ำ^๕ตลอด^๕จนถึง^๕ปาก^๕น้ำ^๕โพ^๕แค^๕ง^๕กา^๕ แพง มีเรือน^๕โรง^๕บน^๕ฝั่ง^๕ยี่^๕ดียว^๕มาก ในแม่น้ำก็มีแพ^๕จอด^๕เรียง^๕ติด^๕กัน ไปจนสุด^๕ตา^๕ที่^๕จะ^๕แ^๕เห็น^๕ได้^๕แต่^๕ไกล ข้าง^๕ฝ่าย^๕แคว^๕นั้น^๕มี^๕เต้า^๕ ถึง^๕ว่า^๕ที่^๕บน^๕ดิ่ง^๕เป^๕น^๕ที่^๕ดุ่ม^๕ไม่^๕ใคร^๕มี^๕เ^๕า^๕เรือน ก็มี^๕แพ^๕ที่^๕ค้า^๕ขาย^๕จอด^๕ติด^๕เรียง^๕กัน^๕ทั้ง ๒ ฟาก^๕ยี่^๕ดียว^๕นับ^๕ด้วย^๕ร้อย^๕หลัง ซึ่ง^๕ฉัน^๕ไม่^๕คิด^๕เห็น^๕เคย^๕ว่า^๕การ^๕ค้า^๕ขาย^๕จะ สัม^๕บรร^๕ณ^๕เร็ว^๕ได้^๕ถึง^๕เพียง^๕นี้ ถ้า^๕หาก^๕ว่า^๕จะ^๕ไม่^๕เป^๕น^๕ดิ่ง^๕อ^๕กร^๕ง^๕เก่า ก็^๕นับ^๕ว่า คด^๕าย^๕คด^๕ัง^๕กัน^๕มาก แต่^๕ภูมิ^๕ท่า^๕เด^๕น^๕ง^๕าม^๕กว่า ถึง^๕ว่า^๕ค่อ^๕ข^๕ั้น^๕มา^๕ข้าง^๕บน จะ^๕ยังมี^๕ที่^๕คง^๕อยู่^๕เช่น^๕ฉัน^๕เคย^๕คิด^๕เห็น^๕ฤ^๕จ^๕า^๕ได้^๕ว่า^๕เมือ^๕ง^๕เห็น^๕อ^๕เป็น^๕อย่าง^๕ไร คือ มี^๕คั่น^๕อ้อ^๕พง^๕แหม^๕อยู่^๕ริม^๕แม่น้ำ^๕ที่^๕บน^๕ฝั่ง^๕มี^๕คั่น^๕ไม่^๕ใหญ่^๕ราย^๕ๆ คง^๕อยู่^๕ตาม^๕เดิม โดย^๕มาก ซึ่ง^๕ฟุ้ง^๕จะ^๕แ^๕เห็น^๕เหมือน^๕เช่น^๕ที่^๕เคย^๕เห็น ๓๖ ปี^๕มา^๕แ^๕แล้ว^๕นั้น^๕ก็^๕ดี มี^๕เรือน^๕ราย^๕ๆ แล^๕มี^๕คั่น^๕กั^๕ด้วย^๕ปลุก^๕เป^๕น^๕ไร^๕โต^๕ๆ เกิด^๕ขึ้น^๕เป^๕น^๕อัน^๕มาก เมือ^๕มา^๕ถึง^๕พลับ^๕พลา^๕แล้ว^๕ได้^๕ตั้ง^๕เรือ^๕ไฟ^๕เล็ก^๕ด่อง^๕น้ำ^๕ไป^๕กั^๕บ^๕ขึ้น^๕ทาง^๕แคว^๕สุ^๕โข^๕ไทย ก็^๕ได้^๕เห็น^๕มี^๕บ้าน^๕เรือน^๕หนา^๕ขึ้น^๕กว่า^๕แต่^๕ก่อน แ^๕ทั้ง^๕ไว้^๕กั^๕ด้วย^๕เช่น^๕ที่^๕กล่าว^๕มา แ^๕แล้ว^๕นั้น

พลับ^๕พลา^๕นั้น^๕เดิม^๕ไม่^๕ได้^๕กะ^๕ไว้^๕จ^๕น^๕เมือ^๕จ^๕วน^๕จะ^๕ขึ้น^๕มา พระ^๕ยา^๕ช^๕ด^๕ย^๕ทุ^๕ท^๕ร ร้อง^๕ว่า^๕จะ^๕ขึ้น^๕ไป^๕ถึง^๕บาง^๕มุด^๕นา^๕ค^๕ไ^๕ถ^๕น^๕ัก ขอ^๕ให้^๕ทำ^๕พลับ^๕พลา^๕ก^๕ด^๕าง^๕ย่าน อิก^๕ค^๕อน^๕หนึ่ง กรม^๕หลวง^๕ดำ^๕รง^๕ไม่^๕มี^๕ท่า^๕ทาง^๕ที่^๕จะ^๕ทำ^๕ให้^๕ดำ^๕เร็ว^๕อย่าง^๕ใด^๕ได้

จึงได้ขอแรงพระวาสุเทพ ขึ้นมาทำ พระยาชยยุทธเป็นผู้รับสั่งของ
 ได้ให้เรือจำเรือบรรทุกของขึ้นมาถึงที่นี่ ถึงว่าพดด้พบปะเด็กกว่าที่อื่น
 (ซึ่งโตเกินต้องการ) ก็ทำดีเป็นที่สดวกสบายแต่เร่ร่อนน้อยมาก โดยมี
 วันทำงานเพียง ๓๐ วันเท่านั้น เวลาเย็นค้าฝนตกแต่ไม่สู้มาก ยุง
 ชุมชนกว่าเมืองนครสวรรค์แต่น้อยกว่าที่ฉันเคยเห็นเป็นอันมาก

สยามินทร์

๑ พระวาสุเทพ (ยี่. เซง) เจ้ากรมตำรวจภูธร ภายหลังได้
 เป็นพระยาวาสุเทพ

รูปเรือบสด ๆ ทบงเบรเพด

(ฉบับที่ ๙)

บ้านมุลนาค

วันที่ ๑๒ ตุลาคม ร.ศ. ๑๒๐

ถึงกรมหลวงเทเวศร์วงษ์วโรประการ

อนุชัณขิรายงานเวดวณัน ออกเรือเวลาเช้า ๒ โมงเศษ ฝนตก
 พริ้วเต็มอกลอดวันยังค่ำ น้ำที่ไต่ตดลงครึ่งหนึ่งกลับขึ้น มาถึงพลับ-
 พลาบางมุลนาคเห็นอู่ที่ว่าการเมืองมุลนาคยาว ๓ โมง ตามทางที่
 มา เป็นลักษณะเมืองเห็นอู่ซึ่งเคยจำได้อันใดก็ดำงวามาแล้ว แต่มี
 น้ำเกิดขึ้นใหม่ ๆ รายกันบ้านคนตงทริมมาตลอดทาง ในเรือนเช่นนี้มี
 เกวียนอยู่ในถานบ้าน ได้ความว่ามีน้ำอยู่ข้างใน เมื่อมาถึงพรม
 แดนเมืองมุลนาคพิศณุโลกก่อนนครสวรรค์ มีประต้ามแม่น้ำประ-
 คัมประคัตด้วยคำอำนวยพรแด่มงคลต่าง ๆ มีพระสงฆ์ราชวรคยรับ
 เป็นการครึกครื้นมาก บางมุลนาคมีบ้านเรือนแดดตากผู้คนแน่นหนา
 เกินที่คาดหมายเป็นอันมาก พลับพลาที่ท้าวแปลกกว่าที่อื่น วาง
 ท่วงที่เป้นที่พอใจด้วยกันหมด ได้ตั้งเรือจากพลับพลาไปอู่ที่ว่าการอ่า
 เกอทำเรียบร้อยหมดจก มีที่คินกว้างขวางดนามหญ้าทำดี มีขอฟัก
 ไปรดน้ำแด่โทรเลขตั้งอยู่ในที่นั้นด้วย ทิวหมดจกเหมือนกัน ได้
 แจกเสมาเด็ก การบังคับบัญชาเป้นระเบียบเรียบร้อย ดงเรือเด็ก
 เข้าไปในคลองมุลนาค คลองนี้มาแต่เขาเมืองเพ็ชรบูรณ์เป้นน้ำ
 ไส้ตอกันอยู่ที่ปากคลอง น้ำในแม่น้ำหาได้ไหลเข้าไปในคลองนั้นได้
 ไม่ ข้างในเข้าไปว่ามีน้ำมากแต่ไปไม่ถึง เขาคิดจะขำระคันไม้ใน
 คลองนี้ให้ใช้ได้ดวก แต่ถ้าเปิดทางเมืองเพ็ชรบูรณ์ให้มาลงที่นี้ได้จะ

เป็นการสดวก พระยาพิจิตร^๑ได้เคยขึ้นไป ว่าระยะทาง ๕ วันแต่
 ทำไม่ผู้ยากนัก เมื่อเวลาถัดออกมาเมื่อเช้าตามเข้าไปรับทั้งผู้
 หญิงผู้ชายเป็นอันมาก พายห้อมล้อมแต่ให้ร้องเป็นการรื่นเริงครึก
 ครื้นมาก เมื่อมาถึงที่ว่าการอำเภอได้ขึ้นบกไปสุดตลาดนัดที่ได้จัดตั้ง
 ขึ้นไว้ แต่เพราะฝนตกไม่ได้หยุดตลอดวันยังคำนวนเป็นโคตมเอะ
 เทอะเพราะเพิ่งทำขึ้นใหม่ เวลาค่ำมีการแห่ผ้าป่าตามความนิยมของ
 ราษฎรเป็นที่สนุกสนานในตำบลนี้ แห่ผ้าป่านั้นทำเป็นรูปกำปั้น ที่นูน
 น้อยกว่าที่เกยไชย ประมาณพอๆ กันกับเมืองนครสวรรค์ ตามคำ
 บอกเด้านั้นว่ามากกว่าที่เกยไชย มาตอนนั้นเช้าจึงได้ขึ้นกว่าที่ถ่วง
 มาแล้ว คนทั้งปวงที่มาเป็นเที่ยวบรรยายด้วยกันทั้งคืน

สยามินทร์

๑ พระยาเทพาธิบดี (อิม) ผู้ว่าราชการเมืองพิจิตร ภายหลัง
 ได้เป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลก

รูปชุมทัพรณมณฑลพิษณุโลก

(ฉบับที่ ๙)

บ้านขม้ง

วันที่ ๓๓ ตุลาคม ร.ศ. ๑๒๐

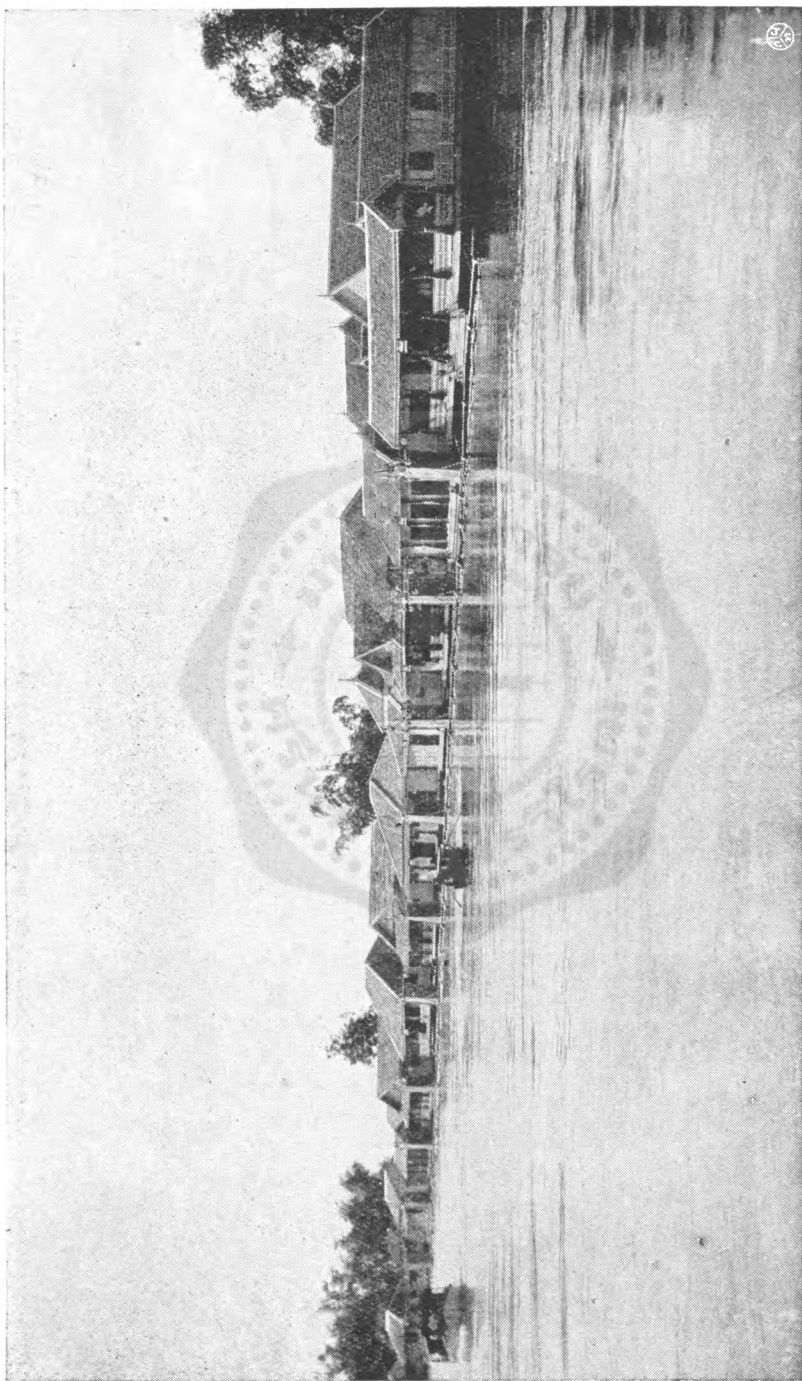
ถึงกรมหลวงเทเวศร์วงษ์โรประการ

อนุสนธิรายงานวันนี้ ออกจากบางมุดนาควเวลาเช้า ๑ โมง ตาม
 ระยะทางมีน้ำวนเชี่ยวแรงหลายแห่ง เพราะถนนจึงต้องเปลี่ยนวิธีจึง
 เรือใหม่ใช้ผูกขนานกับเรือกลไฟอยู่ข้างจะร้อนไม่สู้สบาย แต่มันคงคิดขึ้น
 ได้ขึ้นมาถึงแพที่พักบ้านขม้งเวลาพลบ แต่เรือในกระบวนมาถึงดำนาก
 จนถึง ๒ ทุ่มแฉะยามหนึ่ง ตามทางที่ขึ้นมา ๒ ผังเป็นที่ลุ่มตลอด มีแต่
 คันดินริมแม่น้ำไม่สู้กว้าง แต่ลุ่มเกินไป น้ำฤกทำนาไมใครจะได้ต้อง
 ขึ้นไปทำชายดอน ห่างฝั่งน้ำขึ้นไปหลาย ๆ ดิบนั่น ในที่ลุ่มเช่นนั้น
 น้ำได้ไม่เป็นที่ปลูกพืชพรรณอันใดได้ดี เขาจึงได้ขุดคันหลังให้น้ำแม่น้ำ
 ซึ่งมีผู้คนเข้าไปกระอะเป็นบ่ปลูกยา บนคันหลังปลูกกล้วยมีมากขึ้น
 ทุกปี เป็นคนยกมาจากข้างในซึ่งกลายเป็นที่ดอนไป แดคนเมือง
 พิไชยลงมาบ้าง แต่ที่ยังเหลือว่างเปล่าอยู่มาก เพราะคนมีน้อยกว่าที่
 มากนัก ที่นี่ย่อมจะตรงแนวกันกับวัดราชวาต ซึ่งพระบาทสมเด็จพระ
 พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จขึ้นไปประพาศ แต่เดี๋ยวนี้ไม่มีผู้ใดทราบ
 เดียวว่าอยู่ตำบลใด เพราะน้ำคลองแควกลางซึ่งขึ้นทางเมืองสุโขทัย
 แยกที่ตำบลบางคดกันไปออกเหนือเมืองพิศิครนั้น ได้แห้งขาดเป็นห่วง
 เป็นคอนมาแต่ช้านาน ผู้ว่าราชการเมืองกรมการเดี๋ยวนี้ไม่มีผู้ใดเคย
 ไปเห็น ดูก็น้ำพิศิครที่เวลาเพียง ๓๕ ปี ๓๖ ปี แม่น้ำซึ่งเรือ
 อรรคราชวรเดชเคยขึ้นได้มากกลายเป็นคอนไปดังนี้ ทางคลองเรียงซึ่ง
 ขึ้นมาครั้งนั้น ดังเกิดมาก็ไม่ใหญ่โตกว่าแต่ก่อนมากนัก เรืออรรคราช
 ยังคงกดขี่ไม่ได้ต้องลอยลงไปอยู่นั่นเอง

ที่ตำบลนี้ไม่ได้ทำพลับพลาไว้แต่เดิม เมื่อกรมทหารเรือเข้ามา
ตรวจระยะทางยาวนัก พระยาชลยุทธจึงขอให้เดิมพลับพลา ซึ่งเป็น
การผูกแท่น ถ้าตามที่ระยะไว้แต่เดิมเห็นจะถึง ๒ ยาม แต่เพราะ
มีวันกำหนดเร็วจึงได้ถอยแพพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร^๑ แดงกรมการ
ลงมาจอดเรียงกันเป็นพลับพลา แพนหน้าใหญ่โต แดงปร้างแปลกกว่า
ที่แพในกรุงเทพ ฯ กันห้องหับสูงชันมาก ดูเหมือนกับเรือนบนบก
เป็นที่สบายดีหมด ยุงดูเหมือนจะมากแต่ก็ไม่สู้มากนัก แต่วอนไม่มี
ลมเลย

สยามินทร์

๑ พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร (เชย กัตยานมิตร) ข้าหลวง
เทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลก ได้เลื่อนเป็นพระยาสุรศักดิ์วิชชุศักดิ์
ในคราวนี้ ต่อมาได้เป็นเจ้าพระยา ฯ

รูปแพพลับพลาที่บางมะม่วง

(ฉบับที่ ๑๐)

เมืองพิจิตร

วันที่ ๑๔ ตุลาคม รักษาราชการ ๑๒๐

ถึงกรมหลวงเทเวศร์วงษ์โรประการ

อนันต์ขีรายนงานวันนั้น ออกเรือจากบางมฤตนาถเวลาเช้า ๒ โมง
ตรง ขึ้นมาถึงเมืองพิจิตรใหม่เวลาก่อนเที่ยง ระยะทางที่ขึ้นมาตอนนั้น
มีบ้านหนาแน่น แต่ทุ่งกว้างขวางกว่าตอนล่าง เมื่อพิเคราะห์ดูภูมิ
ประเทศทั้งพื้นแผ่นดิน ไม่เห็นผิวดินไรกันกับกรุงเก่า เปนแต่ที่พื้นดิน
หึ่งเข้าไปน้ำทุก ถ้าทำนาหว่านเช่นกรุงเก่าก็คงจะทำได้ แต่ตามที่
แต่เห็นใช้ทำนาปักตามคันหึ่ง ข้างโน้นไม่มีผู้ใดทำ เหตุด้วยมีคนน้อย
เท่านั้น เวลากลางวันไปทำพิธีให้พระแสงแดดแจ่มเฒ่าที่ว่าการเมือง
การปลุกตั้งร้างทิ้ง ศาสดาเจ้าเมือง เวียนกรมการผู้ว่าราชการเมือง
ปลัดยกกรมวัตร ผู้ช่วย กุ๊ก ที่ว่าการเมือง ทำแล้วเสร็จแล้วได้ว่าการอยู่
แล้ว ได้ไปทอดทิ้งทั้งไว้อย่างปรกติ ทั้งที่ว่าการเมืองและศาลเมือง
เปนที่เรียบร้อยดีมาก ดงแบบอย่างมั่นคงแล้ว เวลาบ่ายได้เดินไปบัง
ตั้งไฟซึ่งอยู่หลังเมืองระยะทาง ๔๐ เส้น ถนนหน้าเมืองเรียบร้อยดี เพราะ
เปนถนนคัตไว้เก่า ส่วนถนนไปบึงตั้งไฟเปนถนนพินดินขึ้นใหม่ ฝน
เมื่อวานนี้ตกยังค้ำเปนโคลนบ้าง ที่นั้นดุ่มๆเข้าไปทุกที่ จนเกือบจะเปน
ถนนรถไฟ จึงต้องทำตพานเรือค่อลงไปจนถึงน้ำทุก บึงนั้นก็กว้าง
ใหญ่ไปจนจดหลังเมืองเก่าในกำแพงน้ำกลาง คนเมืองเก่ามาด้วยเรือ
จอดที่ตพานเรือถนนเป็นอันมาก ลักษณะอาการของบึงนั้นก็จะคล้าย
กันกับลาดชะโด มีบ้านเรือนตั้งอยู่หลายหลัง มีการเลี้ยงขนมจัน
ในที่นั้นแล้วกลับมาจากเดิม ที่นั้นจัดแต่ขนมจันมาก

สยามินทร์

(ฉบับที่ ๑๑)

ปากน้ำพิง

วันที่ ๑๕ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๐

ถึงกรมหลวงเทเวศร์วงษ์วโรประการ

อนุชนิรยาวันนั้น เวลาเช้าโมงหนึ่งออกเรือจากเมืองพิจิตร มาถึงตำบลปากพิงเวลาบ่าย ๔ โมง

ในเมืองพิจิตรเหนือพลับพลาไม้คดาคซึ่งพึ่งทำแล้วในปีนั้น เป็นร้านชำผ้าไหมหัตถ์ค่าดั่งกึ่ง ๒ แถว คดาคแผงดอยด้านหน้าแถวหนึ่ง เรียบร้อยดีมาก มีบ้านเรือนติดต่อกันมาคยาอ ถัดนั้นมามีบ้านราย ๆ แต่หนากว่าคองด่าง มามีบ้านช่องแน่นหนามากที่สุดทำพอ ซึ่งเปนจำกอดองขึ้นไปในแขวงเมืองนครป่าหมากแถมเมืองคำ มีเข้างทางนั้นมาก ที่ปลูกถ่านาเมืองพิจิตรเก่าๆ ในแผนที่เรียกว่าแควกถางนั้น ไซ้จะเป็นแต่หน้าแห่งชาตเป็นห้วงเปนคอง ยังแถมเห็นเปนปากคดองเล็กแคบเช่นคองเนว่าจะเปนความจริงนั้น เปนผั่งคดองสูงเท่ากบที่คอง จนถึงก้านไปดั่งร้างบ้านอยู่ตรงปากช่องแม่น้ำนั้นที่เดียว แต่ทิวไม้ตามลำแม่น้ำนั้นยังแถมเห็นเป็นรูปแม่น้ำอยู่ เขาว่าคองเดินเข้าไปอีกจึงจะถึงที่ชาตเป็นห้วงเปนคองคองเป็นน้ำพิศวงที่เรือบรรคราขมาได้ ราวกับจะเฒ่าเป็นเรือนนิทาน แต่ดั่งเกิดได้ดวงตาดั้นมา ถ่าน้ำก็ใหญ่ขึ้นแถมมีถ่านาคตามริมฝั่งมีต้นไม้สูงใหญ่คองเป็นผู้หลักผู้ใหญ่ขึ้น บ้านเรือนก็มีถ่าน้ำก็ไม่ได้ตามริมน้ำเนื่องกันมา ข้างในก็เปนนาโดยมาก

เมอมมาถึงที่พลับพลาแล้วได้ดั่งเรือเล็กเข้าไปในแม่น้ำพิง ที่จริงคองถ่านานนั้นก็กว้าง แต่แถมเดางออกปรกตงมาในน้ำห่างจากตองข้างคดองเป็นอันมาก จึงแถมเห็นเหมือนคดองเล็ก น้ำก็ยังลึก เขาว่าคองเมื่อเข้าไปถึงถางๆ จึงคองบ้าง แต่ดั่งนั้นน้ำเรือใหญ่ๆ ก็ยังเดิน

อยู่เดิม พระยารณไชยชาญยุทธ^๑ แจ้งว่าเมื่อยังหนุ่ม ๆ อยู่ แพ้ไม่
ต้องทางน้ำพิงแต่ดำเนินาพิจิตรเก่าทางนั้น คดองกระพวงแต่คดองเรียง
ยังเป็นคดองเด็ก เข้าไปในถ้ำน้ำพิงประมาณสัก ๑๕ เดือน ชันบก
เดินเข้าไปอีกไม่มากมีที่ค้ำค้ำคุดแต่ดำนามเพดะยังปรากฏอยู่ ชาวบ้าน
ที่ทำงานในถ้ำนั้น ว่าชุกคุดกระดุนขึ้นบ่อย ๆ ตรวจดูเห็นว่าจะเป้นค้ำ
พม่าที่พ่ายหนี เมื่อจุลศักราช ๑๑๘๗ ซึ่งกรมพระราชวังหลัง
ชันมาต่อสู้ แต่เดิเจ้าพระราชดำเนินหนุชชันมาถึงเมืองนครสวรรค์ก็พอ
พม่าแตกไปนั้น

ที่พิถีพิถัน^๒ พระยาไชยบูรณ์^๒ เป็นผู้ทำ หมดจเรียบร้อยมาก
นับว่าเขาเป็นช่างดี ใช้ไม้ไผ่ประกอบเป็นถวดตายเรียบ ๆ ควรจะชม

สยามินทร์

๑. พระยารณไชยชาญยุทธ (ครุฑ) จางวางเมืองสุโขทัย ต่อ
มามีความแก่ชรากราบถวายบังคมลาออก บวชเป็นสามเณรอยู่จน
คดอตาอายุ

๒. พระยาไชยบูรณ์ (ทองอยู่ สุวรรณบาตร) ปลัดมณฑล
พิศณุโลก ภายหลังไปเป็นข้าหลวงประจำเมืองแพะ ถูกผู้ร้ายฆ่าตาย
เมื่อคราวเจียวก่อการจลาจล

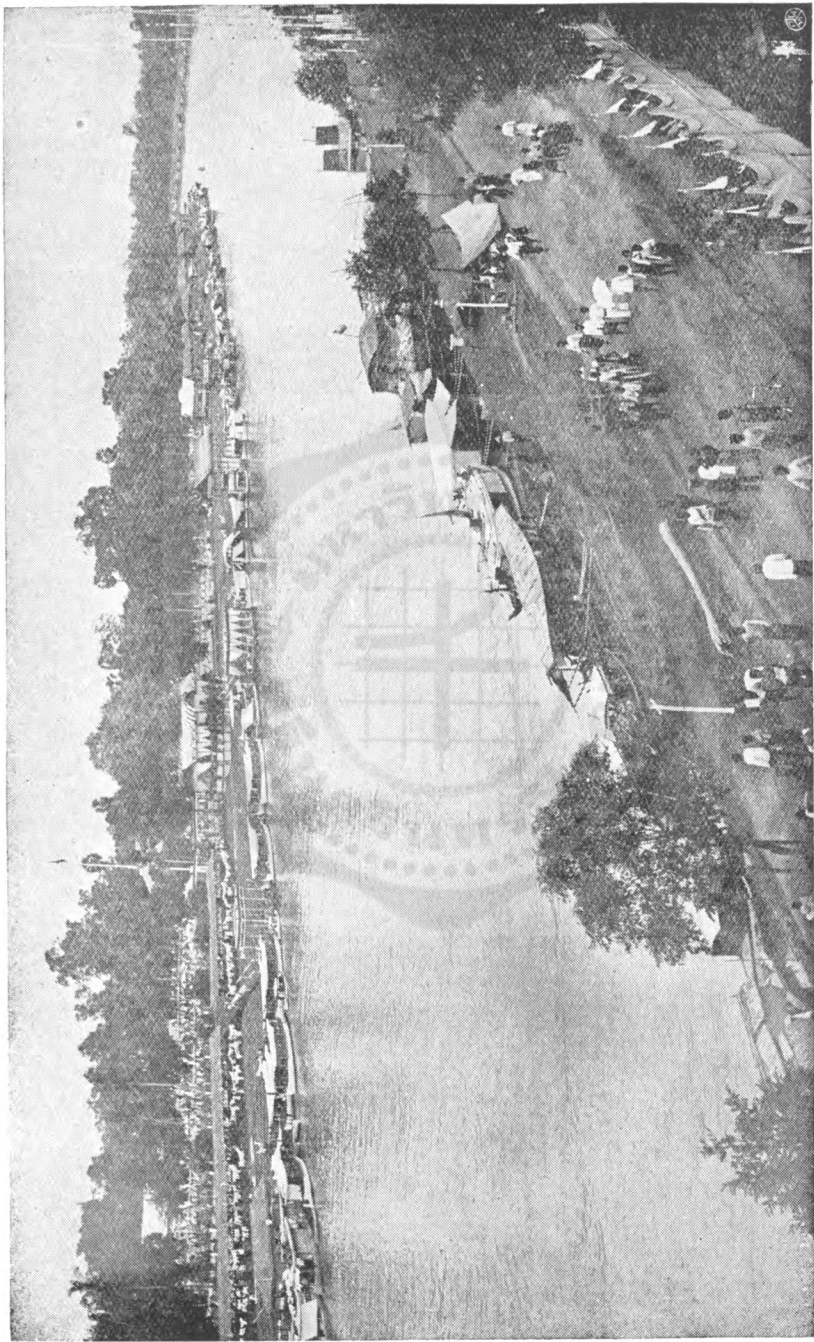
(ฉบับที่ ๑๒)

เมืองพิษณุโลก

วันที่ ๑๗ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๐

ถึงกรมหลวงเทเวศร์วชิรปราการ

อนุสนธิรายงานเมื่อวานนี้ เวลาเช้า ๒ โมงออกจากปากพิงขึ้นมา
ถึงพิษณุโลกเวลาบ่าย ๒ โมงเศษ ระยะทางที่มามีบ้านเรือนแถวคึก ที่
ข้างในเข้าไปเป็นนาตลอดไปทั้งนั้น ที่เมืองต้องพักใต้ตงเรือนข้า
ราชการแต่ที่เก่าเรียนต่าง ๆ เรียงรายขึ้นมา มีโรงตลาดยืดยาว เมื่อ
จะว่าโดยย่อแล้ว เมืองพิษณุโลกเปลี่ยนเป็นคนละเมืองจากที่ฉันได้เคย
เห็นมาแต่ก่อน ทั้งที่จำภูมิฐานได้อยู่ดังนั้น ด้วยแม่น้ำไม่สู้แปลก
เปลี่ยนไปมากนัก กว้างออกกว่าแต่ก่อนสักหน่อยหนึ่ง จอดที่
ถนนหน้าคับเมืองพิษณุโลกซึ่งฝั่งจะทำแล้วขึ้นใหม่ตกแต่งเป็นพลับพลา
มีข้าหลวงเทศาภิบาลและผู้ว่าราชการ กรมการเมือง รับอยู่ที่ตพาน้ำนั้น
ที่คับนั้นมณฑลดินตกแต่งเป็นสนามแถวถนนกว้างขวาง มีเรือนฝากระ
ดานหลังคามุงตังกี้ ๔ หลังนอกชานแต่จนถึงกัน ปลดขึ้นใหม่เพิ่มเติม
อีกหลายหลัง มีเครื่องตกแต่งดูเคียงแต่เครื่องประดับอันประณีตทั่ว
ไปทุกห้องทุกแห่ง เป็นอย่างที่ดีเป็นสบายมากเหมือนอยู่เรือนตัว
เดี่ยวแต่อากาศร้อนจัดเหลือประมาณ ได้เดือนการพิชิตออกไปต่อพรุ่งนี้
เวลาบ่าย ๓ โมงเศษลงเรือข้ามไปวัดพระศรีรัตนมหาธาตุซึ่งอยู่เยื้องกัน
คนละฟากน้ำเล็กน้อย ดังเกิดตาดาน่าน่าอัศจรรย์ไปกว่าแต่ก่อนสักหน่อย
ด้วยคดงังพียงอยู่คราวหนึ่งแต่เดิยวันไม่พียงแล้ว เขาได้ก่อกำแพงในถนน
ขึ้นตลอดหน้าวัด แวะเข้ามาจัดการพระเหลือซึ่งฉันได้ปฏิสังขรณ์แต่เมื่อ
ยังเป็นเนรตามแต่เจ้าพระราชดำเนินขึ้นมานั้น เขาได้ขัดดีทองซึ่งเคย
บีดหน้าจนดังเกิดไม่มีใครได้วาระจะเป็นอย่างไรนั้นออก เห็นรูปชัดเจน

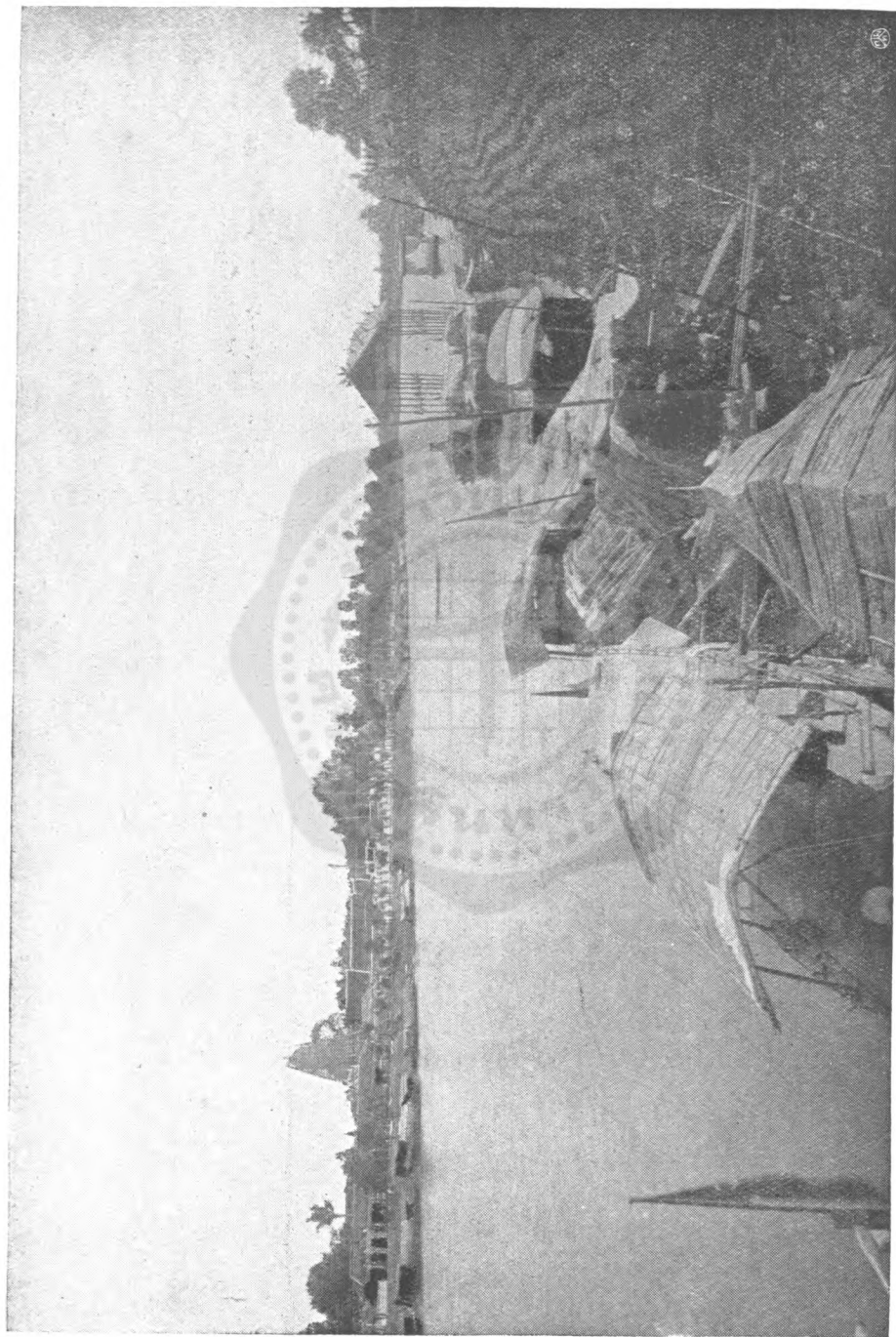

รูปถ่ายพลานเมืองพิษณุโลก

แทบทงนน^{๕๕} จุนเหลือแต่กองอิฐกิม^{๕๖} พระปรางกรมมุนี^{๕๗} อยู่กู่ภูหน้า
 วิหารใหม่นั้น มีพระอุโบสถหลังหนึ่ง พระประธานลงรักไว้ยังไม่ได้อ
 บิดทอง ก็พอใช้ได้ มีระฆังหล่อที่เขวอนเป็นรูปครุฑงามดีแต่เสียง
 ไม่ได้เพราะ เป็นของในครั้งแผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ^{๕๘} ฐีคราเดียว
 กันกับบานประตูมุข . โรงที่จะหล่อพระชินราชใหม่นั้นได้ตั้งหลังคันทันโพธิ์
 พระเหลือ เป็นโรงตำหรับเตาพิมพ์โรงหนึ่ง โรงตบหลอมทองโรง
 หนึ่งใหญ่ยาว ครึ่ง^{๕๙} ไร่^{๖๐} ยืน^{๖๑} ทง^{๖๒} ดัน^{๖๓} เวลาบ่าย ๕ โมงเศษได้สด
 มนต์ตั้งนางวงค้า^{๖๔} แดเป็นการสดมมนต์ในที่จะมีตทองพระชินราชด้วย
 เวลาค่ำสดมมนต์จบแล้ววัดกลับมาพบตปลา ตามวิธีมณฑลต้องผั่งนำตาม
 ประทีปตลอดเป็นทิวรุ่งเรืองมาก ชั่วแต่เวลามาถึงจนเวลากลับจากวัด
 นั้น น้ำในแม่น้ำทรุดลง จนกตางคั่นยังร้อนแฉะมียุง

วันนั้นเวลาบ่าย ๕ โมง^{๖๕} บิดทองพระชินราช ฉนั้นได้ปิดตลอดทั่ว
 ทั้งพระภักตร์ ตามอย่างเดิมแต่เจ้าพระเอกาทศ^{๖๖} ฐูทรงมีตทองพระพุท
 ชินราช พระบาทสมเด็จพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงมีตทองพระ
 พุทธชินด^{๖๗} ธิ์ แล้วจุดเทียนไชย พระราชมนั^{๖๘} ๓ วัดมหาธาตุซึ่งให้ช
 มาจำพรรษาอยู่ก่อนเป็นผู้จุด ถัดการมีตทองนั้น พระบรมวงศา
 นวงศ์ข้าราชการ แดกรมช่างรักปิดต่อไป แล้วดำเริ่งในเวลาบ่าย
 ๒ โมง เปิดให้ราษฎรเข้าไปมตการ ไปพลอยมีตข้าที่พระสงฆ์
 ต้องมีตใหม่รำไป จนถึงต้องห้าม การรักที่พระภักตร์ดีมาก เมื่อมีต
 ทองแล้วแดดดูเหมือนหุ้มแผลง ดังว่าเมื่อครั้งมีตทองพระชินด^{๖๙} ธิ์ ตอน
 พระองค์เป็นปานกตาง ตอนด่างไม่ได้เรียบร้อย

เวลาบ่าย ๓ โมงทำการพิธีให้พระแสงที่ปะรำนำที่ว่าการมณฑล
 แล้วแจกเสมาตามเคย เวลาเย็นไปที่พระราชวังซึ่งตั้งอยู่เหนือพล
 ภาประมาณ ๒๐ เส้น วงกำแพงวังโดยรี ๖ เส้น โดยกว้าง ๓ เส้น

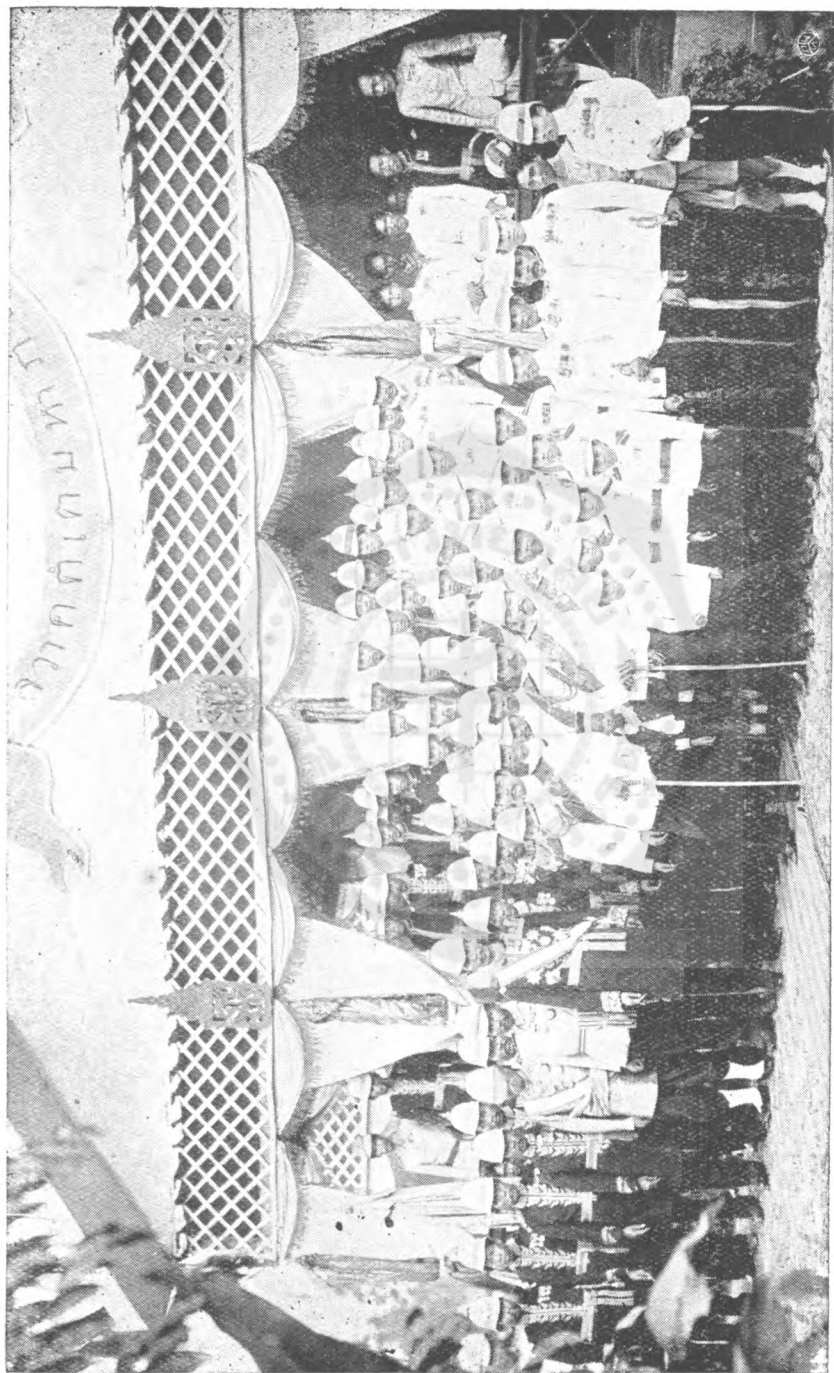
รูปวัดมหาธาตุเมืองพิษณุโลก

เปนกำแพง ๒ ชั้น ชั้นนอกอยู่ข้างจะชำรุดทรุดโทรมมากเหลือพัน
 ดินหน้อย แต่ชั้นในที่ยังเหลือถึง ๒ คอกเศษ ๓ คอกก็มี ที่ในวัง
 นั้นยังมีรากซึ่งเข้าใจว่าเป็นพระที่นั่งโดยยาว ๒๒ วา กว้าง ๗ วา
 มีกำแพงแก้วล้อมรอบ ห่างพระที่นั่งไปข้างตะ ๕ วาโดยรอบ ไม่ได้
 ย่อมุขอย่างหนึ่งอย่างใดเลย คนเห็นจะเป็นหลังยาวเหมือนพระที่
 นั่งจนทรพิกาศเมืองฉพบุรี คู่มือจะเป็นครึ่งกรุงเก่า ต่อจากนั้น
 ออกไปตามด้านรั้วซึ่งเห็นจะเป็นข้างใน มีสระยาว กตางสระเปนเกาะที่
 จะเป็นที่ตั้งพระที่นั่งเย็น ในสระนั้นยังมีนาอยู่ มีรางน้ำเข้ามา แต่จะ
 มาจากแห่งใดเพียงโดยังดางไปไม่ถึง มีต้นจิกคันไทร ซึ่งดูแก่มาก
 จนใบเล็ก แต่กิ่งก้านคงดู ดูเหมือนเดิมจะเป็นไม้ดัด ปลูกอยู่รอบ
 สระแตรรอบเกาะเป็นระยะอย่างคนปลูกไม่ใช่ตนเอง เขาวังยังมีสระ
 ต่อออกไปอีก น้ำจะมีพระที่นั่งอันใดอันหนึ่งตั้งอยู่ริมสระนั้น
 เพราะเห็นมีอยู่ชุกชุม จึงฟังจะตรวจพบแถลงในครั้ง จะกำหนด
 แน่ชัดเงินยังไม่ได้ แต่เป็นวังตั้งอยู่ใกล้กำแพงเมืองด้านเหนืออย่าง
 ลักษณะกรุงเก่า ได้ตั้งเครื่องตั้งเวรบูชาเจ้าผู้ครองเมืองแต่ที่ดำคัญ
 คือพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎกซึ่งเป็นผู้สร้าง ๑ พระเจ้าไกรสรราชซึ่ง
 เป็นพระมหากษัตริย์ราชองค์แรก ๑ พระรามศวรซึ่งเป็นสมเด็จพระ
 บรมไตรโลกนาถ ๑ พระอาทิตย์วงศ์ ซึ่งปรากฏพระนามว่า บรม
 ราชานอพุทธชากรุง ๑ พระมหากษัตริย์ราช ซึ่งเป็นสมเด็จพระสร
 เพ็ญ ๑ สมเด็จพระนเรศวรมหาราช ๑ สมเด็จพระเอกาทศร
 มหาราช ๑ องค์หลังนั้นถือว่าเป็นที่ประสูติ ออกจากนั้นเดินอ้อม
 กำแพงวังด้านเหนือไปลงแม่น้ำ มีบ้านพวกมิชชันนารีอเมริกันมาตั้ง
 ถอนด้านหน้าอยู่บ้านหนึ่ง ต่อไปเป็นโรงเรียนภาษาอังกฤษซึ่งพวก
 กรรมการเมืองพิษณุโลกเรียบเรียงกันสร้างขึ้น มีนักเรียนอยู่ ๒๐ คน

ลงเรือที่ท่าโรงเรียนนั้นไปวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ

อนึ่งที่เล่าถึงเมื่อเวลาย่ำเข้าวัดไปหน่อยหนึ่ง เมื่อเสร็จการจุดเทียนไชยแล้ว ไปวัดนางพระยาซึ่งอยู่ต่อวัดมหาธาตุติดกันทีเดียว วัดนี้มีแต่วิหาร ไม่มีพระอุโบสถ มีโรงเรียนพิศณุโลกพิทยาคม ตั้งอยู่ในนั้นโรงเรียน พระสอนมนักเรียนมากที่คับแคบไม่พอ ออกจากวัดนางพระยาค่อยลงไปใกล้ถึงวัดราชบูรณะ ไม่มีบ้านเรือนคัน วัดมีพระอุโบสถพระวิหารหลวงตั้งอยู่ใกล้พระเจดีย์อันอยู่ใกล้ถนนริมหน้าพระเจดีย์ของคณฐานแปดเหลี่ยมใหญ่ แต่ชำรุดมีผู้ไปสร้างพระเจดีย์ไม้ ๑๒ คอขึ้นข้างบน ทำนองสร้างพระปราสาทขึ้นบนเนินพระปฐมเจดีย์ของคณ ถ้าหากว่าจะไม่เป็นรูปแปดเหลี่ยมพระบรมธาตุเมืองไชยนาท ก็จะต้องเคยไปถึงพระเจดีย์มอญ แต่ส่วนพระอุโบสถก็วัดพระวิหารก็ดี เมื่อได้เห็นแห่งใดแห่งหนึ่งแล้ว ก็นับว่าเป็นเห็นทั่วทุกแห่ง เพราะทำอย่างเดียวกันทั้งสิ้น ตั้งใจจะหาอย่างพระวิหารวัดมหาธาตุ พระประธานเล่าก็ตั้งใจจะหาอย่างพระชินราชด้วยกันทั้งนั้น ไม่มีอะไรที่หาได้ มีกรรมาคันบุษบกสลักปิดทองอย่างเก่าก็หาอย่างในวัดมหาธาตุแต่สู้กันไม่ได้แต่ออกจะทึงให้โตรม มีแต่ยังคงอย่างเก่าเหมือนที่ดพบรูไม่มีผิดกันเลย ที่ดพบรูเขาว่าดำหรับแก้พระราชาคณะซึ่งไปอยู่วัดราชบูรณะ เดี๋ยวนี้ก็ยังอยู่วัดราชบูรณะเหมือนกัน

เวลาพลบไปที่วัดพระมหาธาตุ มีดทองแดงงามรุ่งโรจน์เป็นอันมาก ได้ถวายเครื่องบรรณาการแด่ต้นไม้ทองเงิน แด่ถวายตั้งวาลย์แต่คาดหาได้ทรงที่พระองค์ไม่ หุ้มไว้เพียงฐาน ถัดจะบังรูปเดียวไม่เห็นหน้า แต่ได้ถวายแพรวาคาดทรงสัพพะบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งพระเจ้าอัยยิกาเธอ กรมหลวงวรเสรฐสุดา

รูปหมู่ถ่ายที่เมืองพิษณุโลก

ประทานที่ได้ใช้อยู่เดิมอนันเป็นเครื่องบูชา แล้วตั้งบายศรีซึ่งทำด้วยขี้รัก
 บิดทองดำรับ ๓ บิดเงินดำรับ ๓ เวียนเทียน การเวียนเทียนนั้นไม่แฉ่ว
 จน ๒ ทุ่ม เพราะราชฎาเนียมกันมาก ต้องงดมนต์ไปพดาง ครั้น
 เวลางวดมนต์จบแล้ว จุดดอกไม้เพลิง แล้วมีหนังสือราชการเดิน
 อย่างเมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นมานั้น
 ได้เคยเป็นผู้จัดการเดินหนังสือ เดิมมีอยู่สำหรับวัด รับสั่งว่าเมื่อครั้ง
 ทรงผนวชเสด็จขึ้นมาเคยให้มหาดเล็กเดินส่งโกษา มีตัวผู้ซึ่งเคยเดินตาม
 เสด็จมา คือพระยามหินทรเป็นพระยาบุรุษ พระยาศรีมณฑล อยู่นั้น
 เป็นเจ้าหมื่นสรรเพ็ช หลวงสิทธิ ขำ หลวงสิทธิ ร้าย ซึ่งเวลานั้น
 เป็นจ่ายวัดเป็นการตักนาคครั้งนั้นมาก ครั้นได้บ้านเป็น ๓ วัน ๆ แรก
 ดำรง วันที่ ๒ ทหาร วันที่ ๓ มหาดเล็ก ดำรงเดินพอใช้ตักนาคมาก
 เลิกเวลา ๔ ทุ่มตามเคยอย่างแต่ก่อน

สยามินทร์

-
- ๑ พระพิพิธภักดีวิจารณ์ (ฮกเซ่ง) นายอากรสุรา
 - ๒ พระปรากฏมณี (เปลี่ยน) เดิมเป็นพระครูอยู่วัดสามจีน
 ในกรุงเทพฯ ทรงตั้งเป็นพระราชาคณะไปอยู่เมืองพิษณุโลก ครั้น
 วิชาโปรดให้กลับลงมาอยู่วัดประยุรวงศ แล้วย้ายไปอยู่วัดปทุมคงคา
 - ๓ พระราชมนู (เข้ม) ภายหลังเป็นพระเทพเมธี แล้วเลื่อน
 เป็นพระธรรมเจดีย์ปกครองวัดพระเชตุพน ในรัชกาลปัจจุบันนี้เลื่อนเป็น
 พระอุบาล์คุณูปมาจารย์

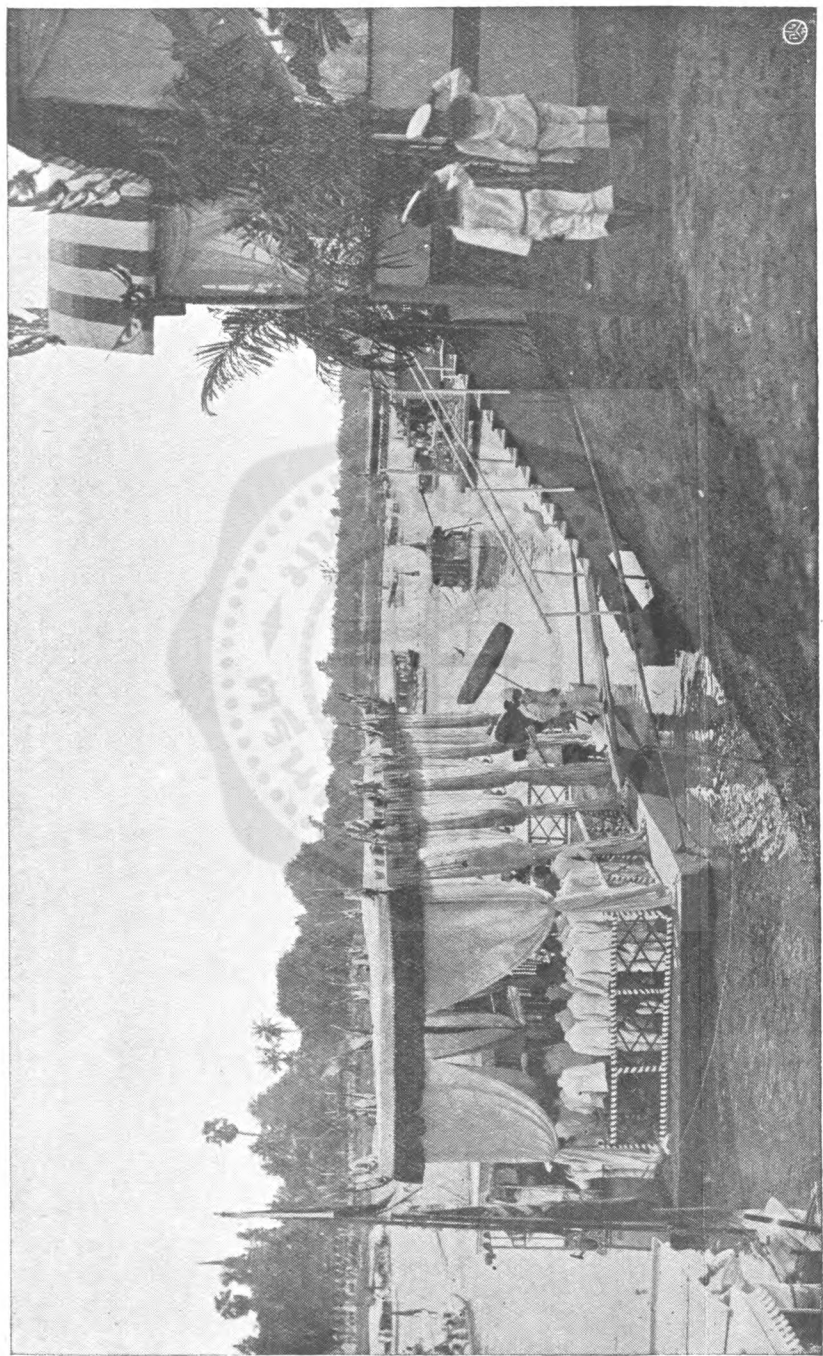
(ฉบับที่ ๑๓)

เมืองพิศณุโลก.

วันที่ ๑๗ ตุลาคม รตนโกสินทรศก ๑๒๐

ถึงกรมหลวงเทเวศร์วงษ์โรประการ

อนุสนธิรายงานวันนี้ เวลาเช้า ๒ โมงเศษลงเรือต้องลงไปขึ้นที่
 น้ำตลาด ตลาดนี้เหมือนเมืองพิศิตร แต่ไม่พอจึงต้องอนุญาตให้
 ปลุกโรงต่อไปอีกทั้งข้างบนข้างล่างหลายสิบห้อง ตอนปลายไปใกล้
 ข้างโรงสุราเป็นโรงคนเช่าอยู่ไม่ได้ค้าขาย ฝาไม้ไผ่หลังคามุงแฝก
 เข้าเดือนหนึ่งถึงกับดำดิ่ง แวะดูโรงสุราแล้วกลับขึ้นมาดูโรงเรียนแผนที่
 นักเรียนมี ๒๐ คนเป็นบุตรกรมการในหัวเมืองเหล่านี้ มีหน้าตาคนดีนั้
 คงจะเป็นราชการได้ แต่โรงเรียนนี้ยังเด็กมีแต่ห้องนอนแต่ห้องเรียน
 ยัดเยียดกัน จะได้ขยายต่อม้านี้ มีเรือนครูฝรั่งหลังหนึ่ง การรับรอง
 ดีมาก มีถาดดอกไม้ใบไม้ตั้งแต่ประตูเข้าไปจนถึงบนโรงเรียน มีอ่าน
 แอดเรต การแผนที่ละเอียดทั้งบาญชีจำนวนที่ดิน ในอำเภอเมืองได้ทำ
 แล้วเสร็จ เป็นการที่ได้เริ่มไว้ดีนักควรอุดหนุน นอกจากนั้นไปผ่าน
 บ้านเจ้าพนักงานป่าไม้แต่ที่พักตำรวจจร ซึ่งยังไม่ได้ทำขึ้นใหม่
 เป็นแต่เอาไครยที่ดินอยู่ แล้วถึงคุก ที่คุกนี้ทำดีมากก้นด้วยดีถึงดี แต่
 เอาไครยคันถนนรอบ เพราะถนนที่เมืองนี้ต้องยกสูงเพื่อจะกันน้ำ เหตุ
 ถนนวัดถึงถนนจึงสูงขึ้นไปได้ประมาณ ๗ ศอก พื้นที่ข้างในทำถนน
 เป็นดานหญ้าแดงกร่องปลูกผักต่าง ๆ เป็นพวก ๆ ในนั้นมีเรือนจำ
 อยู่กลาง พื้นต้องชัน ๆ บนเป็นที่ขัง ชันต่างเป็นที่ทำงานเปิดโล่ง
 การซึ่งยัดที่คุมขังขึ้นสูงเช่นนี้ ดูเป็นที่ให้คนโทษพ้นจากความเจ็บไข้ ใน
 ห้องที่ขังก็รักษาสะอาดหมดจด ชันต่างซึ่งเป็นที่ทำงานหนักสูงแต่เย็น
 ดับาย มีโรงงานโรงฟั้ชกรรมแต่โรงเลี้ยงเด็ก อีกคนหนึ่งเป็นที่

รูปแสดงจากเมืองพิษณุโลก

ทำครัวแต่หมัดจดสดาดดี การควบคุมนักโทษเป็นระเบียบเรียบร้อย
มีวิธีตรวจให้ขานโทษตัวเองที่ละคน ในที่สุดนักโทษนั้นมีโอกาสร้อง
ฎีกาโดยมากด้วยกัน มีขอลดหย่อนผ่อนโทษเป็นพัน เพื่อจะให้เป็นการ
ประกอบกันกับที่ได้ไปเยี่ยมถึงที่คุมขัง ได้สั่งให้ลดโทษจำคุกอดชีวิต
มีกำหนดเพียง ๒๐ ปี ๖ คน โทษ ๒๐ ปีลดเพียง ๑๕ ปี ๗ คน โทษ
ที่จำนวนจะถึงกำหนดให้พ้นโทษไปก่อนกำหนด ๓ คน สั่งให้พ้น
โทษอีก ๕ คน นักโทษที่มีอยู่ในเวदानีรวม ๓๐๔ คน ออกจากคุก
ไปที่วัดมหาธาตุจัดการพระชินราชแล้ว นั่งชมเพ็ดพิณอยู่จน ๕ โมง
เศษจึงได้กลับพลับพลา

เวลาบ่าย ๕ โมงไปดูที่ว่าการมณฑล ซึ่งได้ทำโดยไม้สักมันคง
แดงกระเบื้องวางการเรียบร้อยดีทุกอย่าง ออกจากที่นั่นไปตามทาง
บ้านกรมการแลผู้พิพากษา ตลอดจนถึงบ่อมมก้าแพ่งเมือง จึงได้
ลงเรือข้ามไปวัดมหาธาตุ ก้าแพ่งเมืองตั้งแต่ก้าแพ่งด้านเหนือลงมา
ถึงด้านใต้ยาว ๒๐ เส้นทั้ง ๒ ฟากเท่ากัน แต่ฟากข้างตะวันตกกว้าง
ประมาณสัก ๒๐ เส้น ฟากข้างตะวันออกแคบประมาณ ๓๐ เส้น ๓๑ เส้น
บ่อมมก้าวแต่เมื่อแรกนั้น จะเป็นบ่อมมก้าสร้างครั่งแผ่นดินพระนารายณ์
พร้อมกันกับบ่อมวิไชยประสิทธิ์ มีการถมโทษเวียนเทียนแด่สดมณต์
เช่นวันก่อน แล้วจุดดอกไม้เพลิงแด่หนึ่ง วันนั้นทหารบกทหารเรือเดิน
เวดา ๔ ทุ่มกลับพลับพลา

สยามินทร์

(ฉบับที่ ๑๔)

เมืองพรหมพิราม.

วันที่ ๒๐ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๐

ถึงกรมหลวงเทเวศร์วงษ์วโรประการ

อนุดินนิรายงานวันที่ ๑๙ เวลาเช้า ๒ โมงเศษ ลงเรือข้ามฟากไปขึ้นที่ท่าวัดมหาธาตุ แล้วเดินตามถนนริมน้ำไปเข้าวัดนางพระยา เดินไปตามริมคูฤๅดระรอบวัดมหาธาตุ ไปจนถึงที่ตักถนนอันเปนถนนเดิมไปด้วยอิฐลายสอง ตรงประตูซึ่งเรียกกันว่าประตูผี เพราะเป็นทางที่มิดพานข้ามคูเมืองพาศไปเผาทิ้งนั้นด้วย ในเมืองห้ามไม่ให้เผาลักษณะเหมือนกันกับประตูผีเมืองลพบุรี ตัวประตูยังอยู่แต่ไม่มีทับหลังเชิงเทินยังอยู่สูง มีบ่อริมประตูอย่างเดียวกันกับเมืองลพบุรี เพราะทำครั้งเดียวกัน ระยะทางประมาณ ๑๒ เส้น ๑๓ เส้น แล้วกลับมาเสียดพระที่วัดมหาธาตุแถวกับวัดปดดา เวลาบ่าย ๔ โมงไปขึ้นที่ท่าตลาดเดินไปตามถนนที่ตัดใหม่ อันเป็นลักษณะถนนชะวาไม่ได้พื้นดินกลาง ใช้คันสองข้าง ถนนเช่นนี้ทำงานกว่าซึ่งทำมาแต่ก่อนไม่เปิดต้องแรงแต่กันน้ำได้เหมือนกัน ทาง ๒๐ เส้นถึงสระแก้วซึ่งอยู่ท้ายเมืองพิษณุโลก ทิศนี้จะเป็นที่ประพาศเดิมมีหนองใหญ่เป็นบารอบ วงนอกนั้นวัดโดยรอบประมาณ ๕๐ เส้น มีต้นน้ำเต็ม เขาตัดเป็นที่ว่างตรงกลางปลูกบัวหลวง แล้วตัดเป็นคลองออกไปจนถึงป่าหลายด้าย ทางที่จะลงบึงนั้นขุดเป็นคลองซอกแซกทำนองประทุมวัน มีวิหารตั้งอยู่ในที่เกือบจะเป็นเกาะเหมือนกัน ๒ วิหาร มีพระพุทธรูปใหญ่แต่ร้าง คลองทั้งปวงนี้เป็นของขุดไว้แต่เดิมทั้งสิ้น ดูเป็นที่เด่นใหญ่โตกว่าประทุมวัน หลายเท่า ท้องที่จะสนุกมาก การตกแต่งครั้งนี้เป็นแต่ถางแถบปลูกที่นึ่งเล็ก ๆ เรียงรายไป รอบที่นึ่งเหล่านั้ทำร้านภรรยากรมการชาย

รูปวิหารพระพุทธชินราช

อาหารเป็นการสนุกกรีกครั้น เดี๋ยวแต่เวลาน้อยไปเที่ยวหาทั่วไม่ เดี๋ย
 กันแล้วกลับเวลาค้างเรือมาขึ้นทิวัดมหาธาตุ สวดมนต์อีกเวลาหนึ่ง
 แล้วมีหนังสือ จันทน์มหาดเล็กเล่ม เวศา & ทุ่มกลับพลับพลา

วันนั้นเวลาว่างไปทิวัดมหาธาตุ ท้องยังไม่ได้ท้องได้เตียงพระ
 เดี่ยวก่อน จนเวลาเช้า ๒ โมงจึงได้เททอง ทองที่ตั่งดับหลอม ๖๐ เบ้า
 พอแต่เพียงพระเศียรแดงพระองค์พระวัดมีกับพระหัตถ์ แต่พระเพลา
 แดพระกรอิกข้างหนึ่งทองไม่พอ จึงต้องรอไว้ให้หล่อต่อพรุ่งนี้ต่อไป
 หลวงประดิษฐ์ว่าพระเศียรนั้นทองเกินที่จะมาก เพราะเหตุที่ต้องแก้ไข
 มาก แต่ฉันว่าเป็นด้วยคนของผิด เพราะคนอายุนี้ไม่มีผู้ใดได้เห็น
 หล่อของใหญ่ ด้วยไม่ได้หล่อมาถึง ๕๐ ปีแล้วแล้ว จำนวนทอง
 ที่กะผิดนั้นดังนี้ พระเศียรกะ ๑๕ เบ้า กลายเป็น ๒๕ เบ้า พระองค์กะ
 ๑๒ เบ้า กลายเป็น ๒๐ เบ้า ผิดมากเหลือเกินนัก แดพระนั้นบน
 อยู่ข้างจะหนาเพราะช่างก็ไม่ได้ดูไว้ใจ ตามพระองค์หนานี้หนึ่งหนึ่งตลอด
 หนากว่าพระชินราชเดิม แต่การที่จะเสียหยาอะไรนั้นเห็นจะไม่เสีย
 เนื้อทองก็มีขึ้นมาพอจะต้องใช้อีกถึง ๓๐ เบ้า แล้วได้หล่อพระองค์
 เด็ก ๆ อิก ๓ องค์ การที่ทำอยู่ข้างจะช้ามากจนเช้า ๔ โมงจึงดำริ
 ได้แจกเงินผู้ใหญ่มานซึ่งมาช่วยดูทองคนละ ๖ บาท ใช้ดูบละ ๒ คน
 เปนร้อยยี่สิบคน ต้องผิดเป็นคนต้องร้อยยี่สิบคน แล้วได้ให้สัญญา
 บัตรีพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร เปนพระยาสุรศักดิ์วิจิตรศักดิ์ ตำแหน่ง
 ข้าราชการมหาดเล็ก แล้วได้ตั้งพระครูแดงให้สัญญาบัตรีข้าราชการใน
 มณฑล แล้วจึงได้ดับเทียนไชย ได้ออกจากเมืองพิศณุโลกเวลาเช้า
 ๕ โมงเศษ มาถึงที่วัดเวลาบ่าย ๕ โมงเศษ ระยะทางที่มาจากบ้าน
 เรือนตลอดมาจนถึงตำบลปากโทก มีบ้านเรือนแน่นหนาเต็มเรือซึ่งขึ้น
 ไปรับบรรทุกเข้าทางแควน้อยจอดอยู่มาก เมืองพรหมพิรามนั้น

ไม่ได้นึกว่าจะเป็นดังนี้เลย เป็นเมืองที่มีแผ่นดินอุดมดี ตามระยะทาง
 ขึ้นมาบ้านช่องผู้คนมีมาก ทำนาแต่ทำไร่อ้อย เวลาระดุ้งปลุกยาสูบ
 ตามริมแม่น้ำ การซึ่งเปลี่ยนวิธีเก็บค่าที่ปลุกยาสูบอย่างใหม่ เป็นเครื่อง
 ชักนำให้ราษฎรปลุกยามากขึ้น จนเมื่อปลุกถายันยาเหลือคนใช้จำหน่าย
 ไม่หมดราคาคงไปเป็นอันมาก กติว่าบางที่นั้นจะไม่ทำมากเช่นแต่ก่อน
 ตามบ้านเรือนเป็นส่วนผลไม้มิทั่วทุกแห่งมีส้มเป็นสำคัญ ต้นส้มโอสูงใหญ่
 เหมือนต้นมะม่วง เวลาที่มานั้นเกินกำหนด แต่ยังมีที่เหลืออยู่บ้าง
 ต้นหนึ่งกว่า ๓๐๐ ผล มีราษฎรที่บริบูรณ์มีอันจะกินมาก ที่หลังวัด
 พญาเขาจัดเป็นสนามสำหรับเดินเล่น มีบุตรภรรยาพวกกุหลาบ ๕๐
 คนเศษทำขนมต่าง ๆ มาให้ ได้แจกผ้าขาวม้าแดงมา

หนึ่งในตามระยะทางที่ขึ้นมา พ้นจากเขตร้านคนแต่ไรไม่เป็นทุ่ง
 ว่างเปล่าอย่างข้างล่าง มีป่าไม้กระยาเลยมากตลอดทาง ที่วัดพญา
 เขาก็ทำเหมือนอย่างท้องในมณฑลนี้ เป็นที่สบายดี

ตั้งแต่มาถึงพิศณุโลกแล้วน้ำตดลงวันละศอกบ้าง หย่อนศอกบ้าง
 ไปน้ำตดถึง ๒ ศอกเศษเกือบ ๓ ศอก มีฝนก็แต่ประปรายเล็กน้อย
 ได้กำหนดไว้ว่าเมื่อถึงอุตรดิตถ์จะต้องตั้งเรือไฟกลับ แต่วันนั้นเวลากลาง
 วันฝนตกครั้งหนึ่งไม่ตั้งมาก เวลาค่ำตกมากหน่อยหนึ่ง บางที่น้ำ
 จะกตบขึ้นได้ คนทงปวงเพนทเรียบร้อยสบายดี

สยามินทร์

๑. หลวงประดิธิธิปฏิมา หม่อมราชวงศ์ เหมาะะ บุตรหม่อมเจ้า
 สุมรรณ ในกรมหมื่นนครศักดิ์บริรักษ์ ได้เลื่อนเป็นพระประดิธิธิปฏิมา
 ในคราวนี้

รูปพระพุทธรชินราช

(ฉบับที่ ๑๕)

เมืองพิไชย

วันที่ ๒๑ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๐

ถึงกรมหลวงเทเวศร์วงษ์โรประการ

อนุสนธิรายงานวันขึ้น เวลาเช้า ๒ โมงเศษออกจากเมืองพรหม
พิราม มาถึงพลับพลาซึ่งปลูกฝั่งควนคกเยื้องเมืองพิไชยข้ามลงมา
ข้างใต้ เวลาบ่าย ๔ โมง

เมื่อขึ้นฝั่งตกจนเกือบตลอดรุ่ง เวลาเข้าน้ำไม่ได้ดั่งแดง
ไหลอ่อนไปสักหน่อย ตามระยะทางที่มา ถ้าเป็นฝั่งข้างแหลมมีบ้าน
เรือนคนมีสวนแน่นหนาดี แต่ถ้าเป็นฝั่งข้างค้งแด้เห็นร้างเปล่าตลอด
หนทาง ซึ่งเป็นเช่นนั้นเริ่มจะเปนมาแต่ปากโทก เพราะค้งค้งพังมาก
ปีหนึ่งถึง ๓ วา ๔ วา ฝ่ายข้างแหลมเด้าหาดก็งอกมาก ๆ บางที
หาดสูง เวลามาในเรือแด้เห็นหาดบังถึงชายคาเรือนบนตลิ่งเดิม ร่องน้ำ
ก็เปลี่ยนอยู่เสมอ ที่ซึ่งตมเมืองพิไชยเดกระเช้าไปตั้งอยู่หลังหาดเช่น
ที่วานี้ หาดก็ถล่มถ้างไห้เป็นหาดทรายอย่างเมืองราชบุรีไม่ เป็น
ดินอ่อนปนทราย จะทำถนนร่นแถมอะไรก็ไม่ได้ ถ้ามีฝนก็เปน
โคลนเดอะไปทั้งดิน ถนนที่มีอยู่นั้นมีบนฝั่งตลอดทั้ง ๒ ฟากเนื่องมา
แต่เมืองพิศณุโลก เวลามาถึงฝั่งตกจนบ่าย ๕ โมง จึงได้หยุด แต่
ยังเป็นดอของอยู่ ได้ไปขึ้นบกที่ตพานฉนวนท้ายหาดแล้วเดินไปตามถนน
บนตลิ่งอีกประมาณ ๘ เส้น ๘ เส้น ก็เป็นโคลนเหมือนกันแต่ไม่รก
ทงนั้นผ่านไปบ้านเรือนแด้ตลาดไม่สู้จะแน่นหนา โรงพิธีที่ทำไว้หน้า
เรือนผู้ว่าราชการเมือง ห่างจากออฟฟิศซึ่งตั้งอยู่หาดหน้าเมืองมาก ได้

ทำการพิธีให้พระแสงตามเคย พระศรีสงคราม^๑ผู้รับราชการซึ่งได้
 ดงไปรับที่พรมแดน เป็นผู้รับพระแสง แล้วได้แจกเสมา ราชฏุมมา
 ประชุมกันมากตั้งแต่แรกเรือมาถึง เต็มไปทั้งฝั่งปากข้างคว้นออก
 แล้วได้ไปประชุมกันในปราสาทใหญ่เหมือนอย่างเมืองอื่นๆ เมืองพิไชยนี้
 ภูมิทางเมืองแต่เดิมก็จะคึกคักมั่ง แต่เมื่อหลายร้อยปีมากกลับเป็นไม่ได้
 ด้วยมีหาดบังหน้าใหญ่โต เรือเข้าที่หาดก็ยากด้วยน้ำตื้น เพราะฉนั้น
 การที่จะปลูกสร้างที่ว่าการแต่ที่อยู่ ซึ่งเป็นของรัฐบาลตามแบบใหม่
 จึงได้ระบอไว้ คงทำการอยู่ในที่ซึ่งพระยาสุรสีห์ได้ปลูกไว้แต่ก่อน เวลา
 ที่ได้เห็นภูมิฐานบ้านเรือนยังน้อย เพราะมาคิดฝนแล้งจนเย็นคำ จะว่า
 แน่นอนไปก็ยังไม่ได้

สยามินทร์

๑ พระศรีสงคราม (โพธิ์) ภายหลังได้เป็นพระยาศรีสุริยราชวร
 นาถ ผู้เทศาภิบาลมณฑลอุดร

รูปบานมุขวิหารพระพุทธชินราช

(ฉบับที่ ๑๑)

วันที่ ๒๒ ตุลาคม

รัตนโกสินทร์ศก ๑๒๑

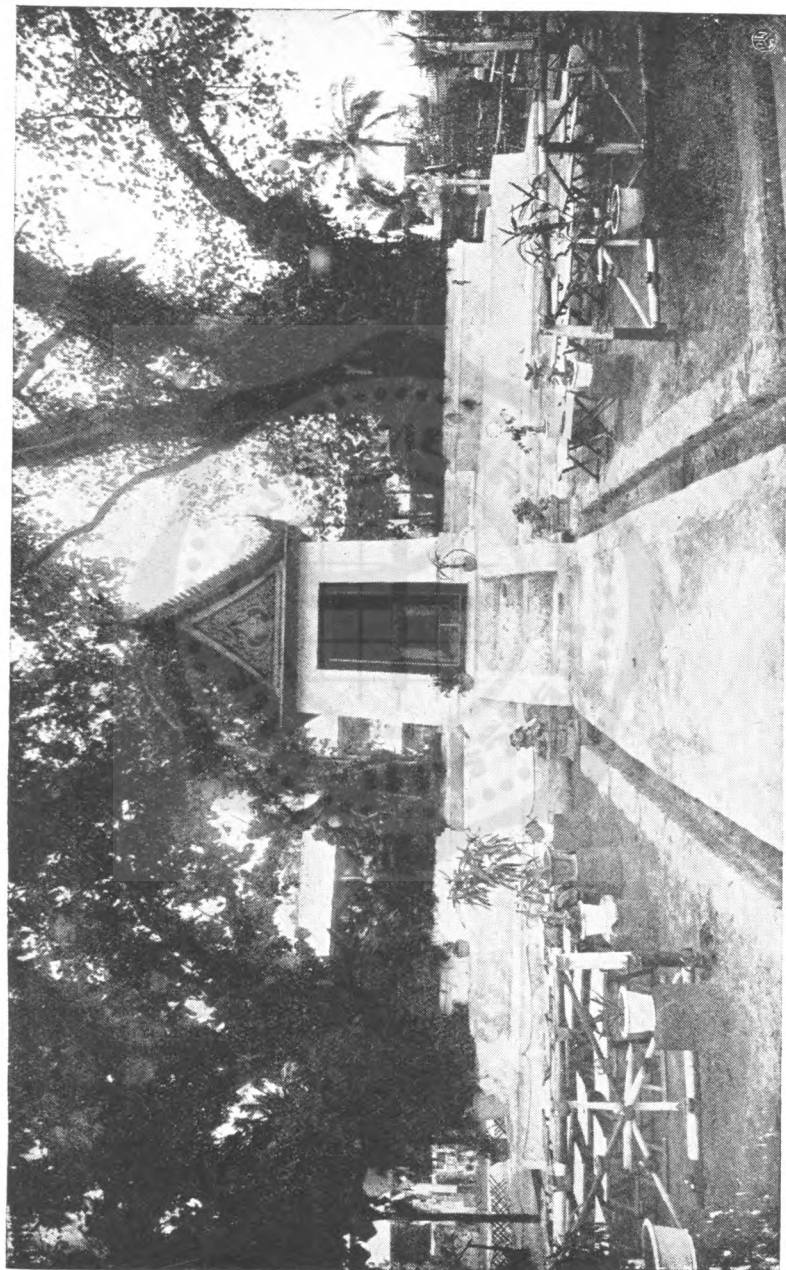
ถึงกรมหลวงเทเวศร์วงษ์วโรประการ

อนุชนข้าราชการ เมื่อคนหนุ่มคนเด็กน้อย ตั้งแต่เวลา
 ๔ โมงไปแต่เช้าตรู่ขึ้น คึกเข้าหาหัวเป็นลักษณะเมืองเหนือ วันนั้น
 ก็ทรงอยู่ ได้ออกเรือจากเมืองพิไชยเวลาเช้า ๓ โมง มาถึงเมือง
 ครอบงำดังใหม่เมื่อ ๓ ปีที่ตำบลบ้านแก่ง คงพดัมพลาของที่ว่า
 การอำเภอนั้นมาข้างบนสักหน่อยหนึ่ง คงแต่ออกจากพดัมพลาเมือง
 พิไชยผ่านคลองกระทุ่มฝั่งตะวันตกตรงนำเมืองพิไชย คลองนั้นมาจาก
 หนองมีตึกไม้กระยาเลยบ้าง ฟากข้างเมืองซึ่งตั้งอยู่บนหาดเก่า อัน
 กลายเป็นตึก มีโรงโทรเลข โรงเรียน ศาลเมือง แต่ที่ว่าการ
 ทำด้วยไม้แก่นมุงดังกล่า เว้นไว้แต่โรงเรียนย้ายไปปลูกที่วัดโยธาทำ
 โรงเรียนนี้เป็นของเดิมจึงมุงแฝก ในถ้านามแพทเป็นอย่างดีตามแบบ
 พระยาสวรรค์หัดลงตามแพ นอกนั้นก็แพตามัญ แต่มีเรือจอด
 แต่ไม่สู้มากนัก ตามคำพระยาสวรรค์ให้แจ้งว่าเมืองพิไชยเป็นเมืองบ้ำ
 รุงไม้ซืน เพราะเหตุว่าภูมิที่ไม่ดี จะว่าข้างปลูกคันผดไม้ก็สู้
 เมืองพรหมพิรามฤเมืองดัยแต่ไม่ได้ การที่จะปลูกยาซึ่งเป็นสินค้า
 มีราคาของเมืองเหนือก็สู้เมืองพิศิตร์ไม่ได้ เพราะที่ติดแลหาดสูงถ้า
 นานอยก็ไม่ท่วม ถ้านามากท่วมก็ไม่ไคร่อยนาน ผู้ที่เป็นบู้ก็ไม่
 เกรอะปลูกยากไม่งาม คนที่เมืองพิศิตร์ซึ่งฉันเห็นมากช่นกว่าแต่ก่อน
 นั้น ก็เป็นคนเมืองพิไชยแทบทั้งนั้น เมืองพิศิตร์โจรผู้ร้ายดังบดง
 พวกที่ทำยาสูบนั้นลงไปอยู่แต่เมืองพิศิตร์ทั้งนั้น เมืองพิไชยรุ่งโรย
 ไปกว่าแต่ก่อน คอชนั้นมามีบ้านเรือนเรือก่อดวนติดเนื่องกันขึ้นมา

หลายเฉยว ^๕ ต่อมาอีกคราว ^๕ ระยะเวลาบ้านห่างออกมีป่าคันเป็นตอน ๆ ถ้าเป็นบ้านแล้วมักจะเป็นหมู่ใหญ่ ๆ ในบ้านหมู่ใหญ่ ๆ เหล่าเห็นบ้านเตาไฟได้ครึกครื้นมาก ได้ความว่าหากินในทางคดไม้ต้องไม้ ป่าไม้เหล่าน ^๕ เป็นไม้กระยาเฉยทั้งต้น ^๕ เห็นไม้สักอยู่ตอนหนึ่งแต่ไม่มีโต

ฉันได้กล่าวถึงเมืองว่า ^๕ เป็นเมืองที่คงใหม่มาข้างต้นแล้วฉันเมืองตรอนเก่าคงอยู่ท ^๕ ห้วยน้ำได้ตกนานซึ่งมารวมน้ำตรอน ปากน้ำตรอนอยู่ใต้พัดปลาดังไป ถ้าเดินจากเมืองใหม่ไปถึงเมืองเก่าทางวันหนึ่ง เป็นเมืองตอนมาก เมื่อพิเคราะห์ดูวิถีที่ทางคงเมืองแต่ก่อน ^๕ ตามกระบวนคัก คือวางระยะเมืองให้รายพอเดินตระเวนถึงกันถึงจะเป็นห้วยเด็กน้อยอย่างไร คงจะคงเมืองจับดำห้วยไว้เสียทุกแห่งตั้งแต่เมืองถึงห ^๕ เมืองอยู่ไทยธานี เมืองชนกันเมืองตรอนเป็นคัน ถ้าว่าโดยทางท่ามาหากิน เมืองเหล่าน ^๕ เป็นเมืองที่จะทำอะไรไม่ได้ เมือง ^๕ คงชนหลัง ๆ ถ้าย้ายมา คิดทางหากินเป็นทาง

เมื่อขึ้นไปบนบกดูข้างເທິง ซึ่งมาคงค ^๕ เหม่ให้ดู มีเป็น ๒ พวก พวกหน้าพวกหนึ่ง พวกหาดเขี้ยวพวกหนึ่ง พวกแรกนั้นคือเมืองตรอนเก่า พวกหลังคือเมืองคิง พวกหลังมีมือคักว่าพวกแรก เหม่ ^๕ หน้าพวกนั้นทำอยู่แต่ไม่มาก เว้นแต่บ่อพระแสงไม่มีผู้ใดอาจทำ แต่มักจะใช้เหม่เทศทำปลอมเสียโดยมาก มีราษฎรที่มาหาเป็นดาวมาก แต่เป็นดาวพุงดำซึ่งสืบเชื้อสายมาแต่เมื่อนานเมืองแพว เพราะเขตรแดนติดต่อกัน แล้วได้ลงเรือต้องลงไปเข้าน้ำตรอน ก็เป็นคลองน้ำใหญ่มีบ้านเรือนราษฎร ^๕ คือบ้านแก่งนี้เอง อยู่ตามลำคลองมากทำการคดไม้กระยาเฉยไม้เตงวังม้อยในลำคลองนั้นเป็นอันมาก คลอง ^๕ นี้เจ้ากรุงธนบุรีได้เสด็จขึ้นไปคงด้านจนถึงนามัด เมื่อยกชนมาต่อเมือง ^๕ ฝั่งจุดศักราช ๑๓๓๒ (พ. ศ. ๒๓๓๓) แต่หาดสูงซึ่งคงค่ายหลวงหาไม่พบ

รูปวิหารพระเหล้า

บางที่จะหายไปเสียด้วยเรื่องคดถึงพัง เพราะเหตุที่เป็นหาดแฉะกตัมพัง
 ใต้น้ำไม่อัศจรรย์อะไร ได้เห็นตัวอย่างตามทางมามีอยู่หลายแห่ง

จำนวนทองซึ่งหล่อพระชินราชที่ได้ออกมาแต่ก่อนนั้นยังไม่ถูก
 ค้าง บัดนี้ได้อำนาจการโดยโทรเลขว่า พระวัดมีทองเบ้าครั้ง ๖๐ ซึ่ง
 ไทย พระหัตถ์ขวาเบ้าหนึ่ง พระหัตถ์ซ้ายเบ้าหนึ่ง เป็นทอง ๘๐ ซึ่ง
 พระเศียร ๒๘ เบ้า ทอง ๑๑๒๐ ซึ่ง พระองค์ ๒๕ เบ้า ทอง ๑๐๐๐ ซึ่ง
 นาคัก ๓๖ เบ้า ทอง ๑๔๔๐ ซึ่ง ยังจะหล่ออีกก่อนหนึ่งต่อภายหลัง

ฝนตกประปรายตั้งแต่เย็นมาหยุดเป็นครั้งเป็นคราว เวลาค่ำก็ตก
 อีก เป็นการดีอยู่ที่น่าจะลดเข้าไปได้อีก

การที่ออกมาพ้นจากที่เคยมาแฉะแต่ก่อน ราษฎรมีความสุข
 ยินดีมาก อยากจะเห็นอยู่ด้วยกัน เป็นที่พอใจในความจงรักภักดี
 ของเขาเป็นอันมาก

สยามินทร์

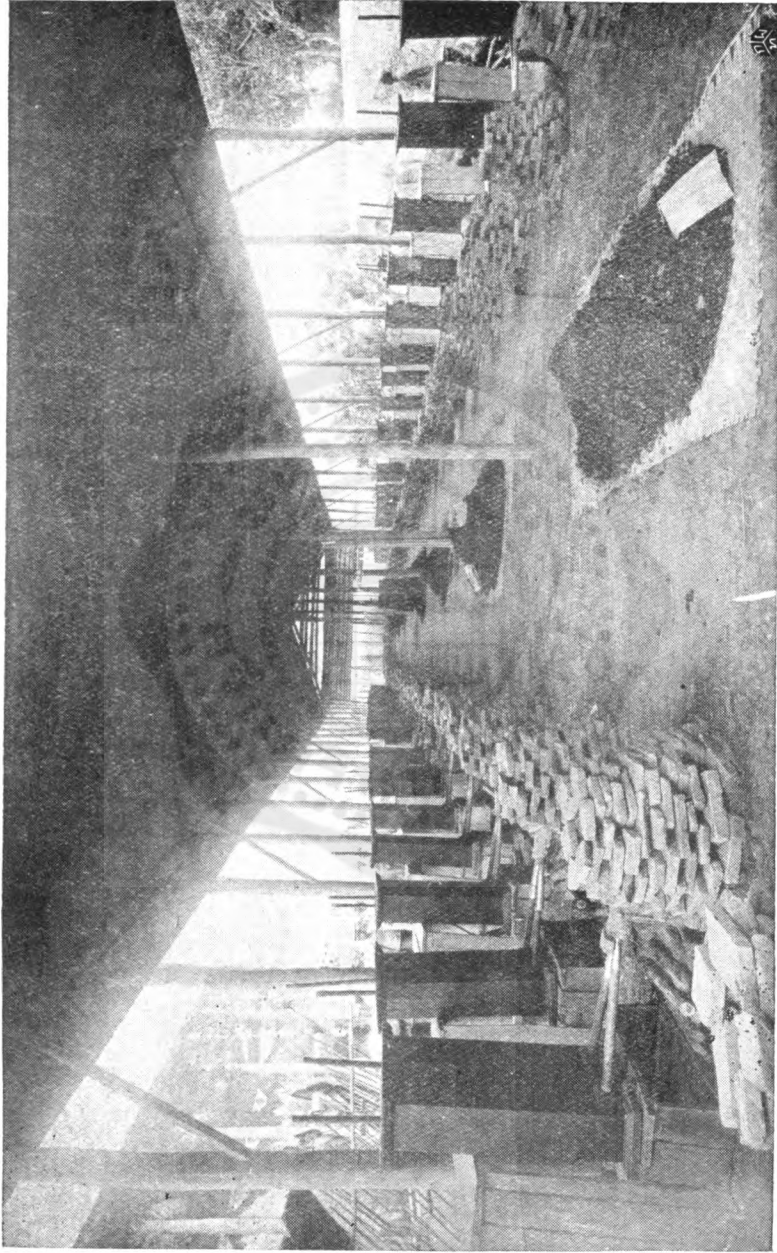
(ฉบับที่ ๑๗)

เมืองอุตรดิตถ์

วันที่ ๒๓ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๐

ถึงกรมหลวงเทเวศร์วงษ์โรประการ

อนันต์ขริยางาน ออกเรือจากเมืองตรอนเวลาเช้า ๓ โมง ตาม
 ระยะทางที่ขนา มา ผังน้ำยังปรวนแปรมากชัน เมื่อเวลาน้ำกัดแทงเซาะ
 เข้าไป ผังตงน้ำตึง ๖ วา ๗ วา ไปออกเปนหาดชันฟากข้างหนึ่ง
 แฉกเตี้ย ถ้า น้ำป่าไผ่มาหาดก็สูง น้ำป่าไผ่น้อยหาดก็ต่ำ ในระหว่าง
 หาดกับฝั่งภูเขาใหม่กับหาดเก่า น้ำแดงเช่นนี้แดงเปนลูกคลื่นสูง ๆ
 ต่ำ ๆ ถ้า น้ำน้อย ๆ ท่วมถึงหว่างหาดกับฝั่งเปนด้ามบ เรือจะต้อง
 เดินในด้ามบ เพราะน้ำในแม่น้ำเซียวจัด หาดหนึ่ง ๆ แฉกสุดสาย
 ตาจึงถึงฝั่ง แต่หาดนั้นก็ไม่ถาวรยั่งยืนนาน ที่น้ำกัดเซาะกัดหาด
 พังไปอีก มีตัวอย่างที่จะให้เห็นได้ว่า เรือดำหนึ่งจมอยู่ในทราย
 ครึ่งดำ ด้วยหาดขอกในที่นั้น แฉกตมพังเสียแล้ว เรือหนึ่งยังไม่
 ทันผุ อีกอย่างหนึ่งสายน้ำเปลี่ยนอยู่เสมอ ดังเช่นเห็นอพยพปลาได้ทำอิฐ
 ที่ตรงนั้นตมถึงเป็นท้องคู้ เมื่อทำถนนเดินไปตามคันคตถึงหาดเก่า
 ถนนไม่เดินไปตามคันคตถึง ต้องลงไปดำประมาณลึก ๕ ศอก ๖ ศอก
 แล้วจึงไปขึ้นที่ตม คือนั่นคตถึงต้นคู้ แต่หาดตรงนั้นพัง บ้านพระ
 อุตริษฐานิภาดา น้ำแทงเข้าไปจนเกือบหมด ดินกตมไปออกเปนเกาะ
 ชันกตมให้น้ำใหญ่ยาวเป็นอันมากใน ๕ ปีเท่านั้น เปนเกาะตลอดคตถึงน้ำ
 สายน้ำแต่ก่อนมาจนปากถายนเคยเดินริมฝั่งตมวันออก ในคราวที่ฉันขึ้น
 มาเอง เรือต้องกตมมาเดินฝั่งตมวันคต ขอให้คิดบ้านเราตั้งอยู่
 ริมแม่น้ำ รุ่งขึ้นอีกปี ๑ ที่ตรงนั้นเป็นแม่น้ำภูเขาไปอยู่ในตอนห่างน้ำ
 ลึก ๘ เค้น ๑๐ เค้นเช่นนี้จะทำอย่างไร จนฉันนึกออกส่งสารพระกับนัก

รูปเตาหล่อพระพุทธรูป

เรียนแตรราชธรรมาธิบดี เราได้เห็นพุ่มไม้วัดแถบบ้านดิบๆ แต่ในการ
ที่จะมาต้อนรับนั้น ต้องมาตกแต่งซุ้มแถวรับหน้าวัดซึ่งไม่มีต้นไม้
แต่ตั้งคันเดียว แตรกำลังร้อนต้องมาจากบ้านใกล้เคียงหนีกันเป็นหนา
วัดใดที่ตั้งอยู่บนคดถึงหลังหาดต้องทำคานยาวนับด้วยเส้น ลงมาจน
ถึงหาดทรายขาว แต่ถ่านาแดงเช่นนี้ คานานนก็อยู่บนทแหยง แตรยังซ้ำ
ห่างน่าประมาณเส้น ๓ หรือ ๓๕ วา ถ้าจะลงเรือยังต้องดูหน้าลงมา
อีก ๓๐ วา ๓๕ วา การที่จะปลูกตึกใกล้แม่น้ำเพียง ๔ เส้น ๕ เส้น
นี้เป็นน้ำถวียนทรายทีเดียว คดถึงสูงมาก มาในเรือท้องคู้ไม่แตร
เห็นบ้านเรือนบนฝั่ง ที่ปลูกพาดน้ำต้องขึ้นบันไดถึง ๔๓ ๔๔ คับ
ได้มาถึงปลูกพาดเมืองอุดรศรีเวลาย่ำ ๓ โมงเศษ เจ้านครน่าน ซึ่ง
ลงมาโดยทางเรือ เจ้านครจำปาสัก เจ้านครเมืองแพร่ ซึ่งมาทางบก
แตรข้าราชการหัวเมืองคอยรับยักคานานา ปลูกพาดน้ำคดอยู่ใกล้วัด
เคาหม้อริมทางที่จะขึ้นพระแท่น ปลูกบนฝั่งซึ่งมีต้นไม้ร่มรื่นแต่
ไม่ผล ต้นส้มโอใหญ่ซึ่งกำลังมีลูกคด ต้นตำแยแตรมะม่วงเป็นต้น
พื้นดินทำเป็นถนนสวนสนุก ที่ปลูกพาดก็ทำเป็นที่สบายตกแต่งพร้อม
ด้วยเครื่องประดับต่างๆ มีรูปภาพซึ่งทำด้วยกล้วยไม้แตรเห็นคดใคร
นาหน้า เป็นรูปแผนที่แตรรูปพระต่างๆ พอรู้ได้ข้างคดดี เจ้านาย
เมืองข้างเหนือได้นำบุตรหลานมาหา บัวโหดภรรยาเจ้าเมืองแพร่ได้
นำแพร่กับคันทาหับคลุมพระราชยาน แตรผ้าดำหับคลุมพระแท่น
ศิลาอาสน์ ซึ่งเขาได้วัดไปเย็บไว้แต่เมื่อลงไปกรุงเทพ ฯ ครั้งก่อน
เพื่อจะคอย ให้เวลาที่ จะขึ้นมา นมัสการ พระแท่นซึ่งได้กำหนดไว้แล้ว ๆ
ได้ถ่าย รูปพร้อม พระบรม วงษานุวงศ์ ข้าราชการ ทั้งในกรุง แตรหัวเมือง
พวกจันททำอิฐแท่นเครื่อง บูชาอันตกแต่ง ด้วยกิมฮวย แตรรูปเทียนเป็นอัน
มากมายให้

ครั้นเวลาบ่าย ๕ โมง ได้ตั้งเรือเล็กขึ้นไปตามลำน้ำ ซึ่งเรือ
 ตกค้าจอดเรียงรายขึ้นไปถึงเกือบ ๒๐๐ ลำ จนสุดหัวหาดข้างเหนือ แล้ว
 ขึ้นตพานอันใช้ไม้ซอดักเป็นท่อนรับขึ้นไปจนถึงหาด ดังแต่คันตพาน
 นั้น พวกจีนเรียวยากันคาดปราดตลอดถนนตลาดยาว ๓๐ เส้น ใช้เสา
 ๓ แถวกว้างใหญ่เต็มถนน ในตลาดนั้นมีเรือนแถวฝากระดาน ๒ ชั้น
 แต่ใหญ่ๆ กว่าที่กรุงเทพฯ ๑ ที่แถวก็มาก ที่ยังทำอยู่ก็มี เป็นร้าน
 ขายของอย่างครึกครื้น ที่เป็นบ้านเรือนแถวข้างก็มีบ้าง เขาว่าตลาด
 บกทันดีกว่าที่ปากน้ำโพซึ่งณยังไม่ได้เห็น แต่ตลาดเรือนนั้น ที่
 ด้ปากน้ำโพไม่ได้ การซึ่งตลาดคิดได้ใหญ่โต เพราะพวกเมือง
 แพร่มาลงที่ท่าเสาเหนือท่าอิฐขึ้นไปข้างหนึ่ง พวกเมืองน่านลงทางลำ
 น้ำ พวกข้างเหนือแดดวันออกลงข้างฟากคว้นออก แต่มาประชุม
 กันค้าขายแตกเบียดนอนอยู่ที่หาดนั้น แต่ก่อนมาสินค้าข้างล่างขึ้นมา
 ไม่สะดวกดังเช่นทุกวันนี้ แต่บัดนี้พวกลูกค้ารับช่วงกันเป็นคนๆ พวก
 ที่ลงไปเพียงปากน้ำโพ พวกปากน้ำโพรับสินค้าจากกรุงเทพฯ ๑
 เป็นการสะดวกขึ้น เมื่อเดินไปสุดตลาดแล้วตั้งเรือกลับมาพบตลาด
 เวลาค่ำแต่งประทับตั่งวางทิวไปตามฝั่งน้ำแดงถนน ได้มีการเลี้ยงเจ้า
 นายแลข้าราชการทั้งในกรุงแลหัวเมืองที่พัฒน์ปลา

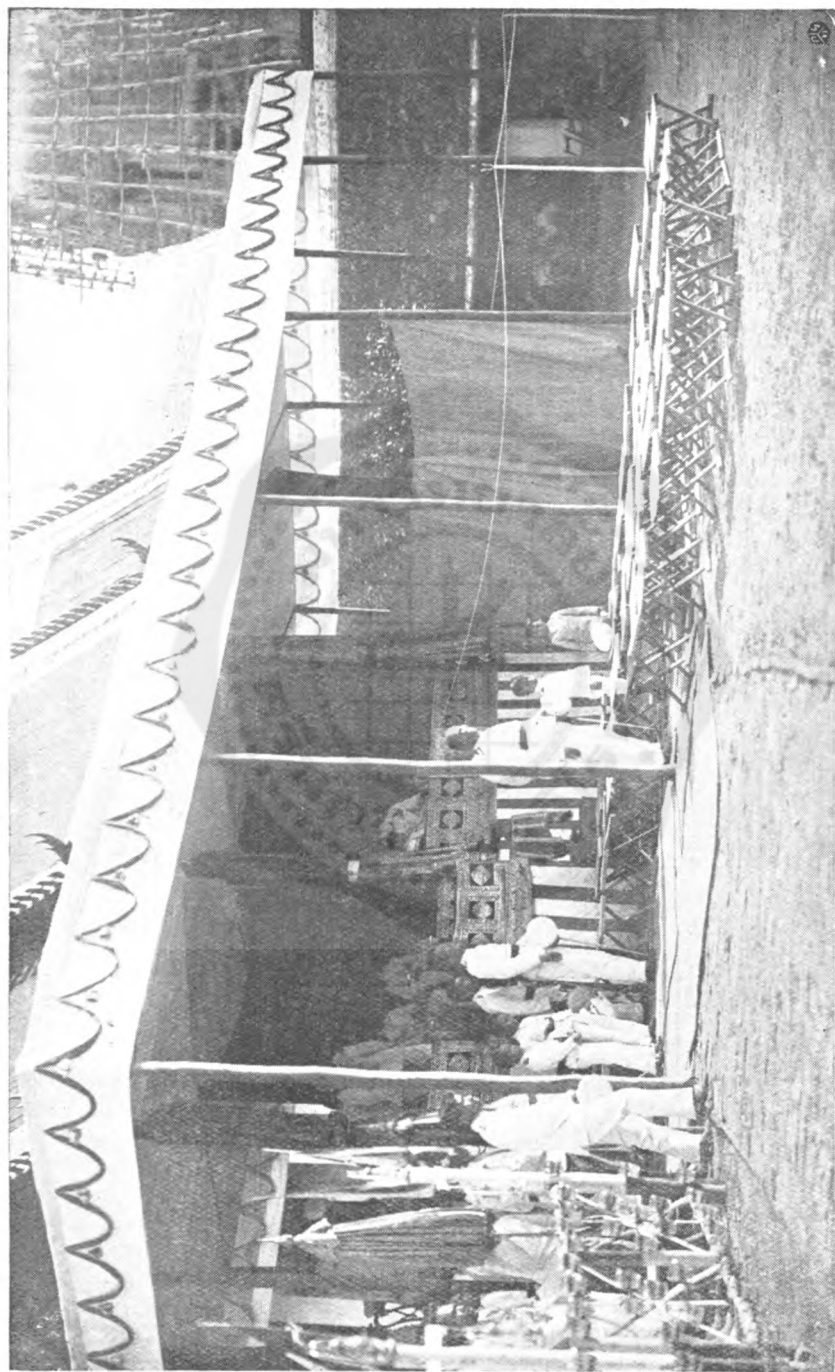
วันที่ ๒๕ เวลาเช้า ๓ โมง ได้ขึ้นม้าเจ้านครลำปางไปตามถนน
 ริมน้ำ แล้วเดียวชนถนนอินทรีไปเมืองดัมแด ระยะทาง ๒๐๐ เส้น
 เศษ ดังแต่ริมแม่น้ำไปเป็นต้นท่อม แดเป็นป่าแดง แล้วจึงถึง
 ป่าไม้ซึ่งเป็นที่ร่มมากกว่าแจ้ง ป่าไม้ริมถนนนั้นเขาได้ห้ามไว้ข้าง
 ละ ๕ เส้นไม่ให้ผู้ใดตัด พืชออกจากป่าก็ถึงพัฒน์ปลาเมืองดัมแด
 แดเห็นภูเขาต่งเป็นคันเทือกใหญ่ยาว ที่ปากถนนนั้นก็มีบ้านเรือนต่งชน
 มากหลายหลัง ดังแต่พอพ้นจากบ้านไป ภูมิประเทศก็เปลี่ยน แดดู

รูปเตาหล่อพระพุทธรูป

เหมือนประเทศชาวในมณฑลเปริ่งคาร์ ถนนผ่านไปในท้องนา มีสาย
 นาไปริมทางบ้างข้ามไปบ้าง เป็นนาซึ่งปักด้วยฝ้ายให้ต้นมาตามตำรา
 เมื่อจะเปิดเข้านาแห่งไหนก็ตั้งทำนบเล็กๆ ให้น้ำถ้นขึ้นถึงนาได้ เมื่อ
 น้ำมากไปก็ไขเบ็ดให้ตกไปเสียได้ ต้นเขาในท้องนาอันดังแตรวงใหญ่
 งามสดพริ้งสุดด้ายตา ดึกว่าที่ชาวเป็นอันมาก แต่กระนั้นพวก
 ราษฎรยังพูดว่าบ่มีฝ่นน้อยไปไม่งามเหมือนเมื่อปักด้าย การที่ฝ่นน้อย
 ไปฤมากไป ไม่เป็นอันตรายถึงทำให้เสียเข้าในนานั้นเลย คงจะได้
 เข้าอยู่เสมอ เว้นไว้แต่ถ้าฝนงามด็กอเขาก็กิ่งใหญ่งามมากขึ้น เมื่อสุด
 ที่น้ำถึงหมู่บ้านซึ่งดวนเป็นสวนต้นผลไม้ มีหมากเป็นต้น ปลุก
 เยี้ยคยัดกันเต็มแน่นไป ในหมู่บ้านเช่นนั้นก็ด้ายกันกับที่ชาว แต่
 ของเราดึกว่า ที่ดวนแต่เป็นต้นไม้มีผลทั้งต้นแดงเป็นหมู่ใหญ่ๆ กว้าง
 ที่ตามริมถนนก็กันรวแดงปลุกเรือนเป็นบ้านๆ คัดกันไป แปลกอย่าง
 เดียวแต่เพียงเรือนสูงกับเรือนต่ำเท่านั้น แต่เป็นเรือนหลังใหญ่ๆ เสาโคๆ
 ไม่มีเรือนไม้ไผ่ เมื่อเข้าไปหมู่บ้านแล้วก็ก่ดกับออกท้องนา เช่นนั้น
 ไปตลอดจนถึงเขา ที่ว่าการอำเภอคงที่เขาจำศีลเป็นเขาย่อม แต่
 คงอยู่ในกลางทุ่งล้อมรอบงามดี เขาตงพดลภพารับมณียอดเขานั้น
 ซึ่งได้ชุดเป็นรางนาเดินรอบเขา แด่มทางชันหลายสาย ขึ้นได้ด้วยม้า
 บนพดลภพาดันเห็นแผ่นดินรอบคอบ เป็นทั้งดงามมาก ราษฎร
 ได้ตั้งกระบวนแห่บ้องไฟแสดปราสาทผึ้ง มีช้างในกระบวนนั้นถึง ๒๕ เชือก
 ราษฎรได้ขึ้นมาหาเป็นอันมาก แจกเต้ามาแจกเงินตามสมควร
 ได้ปักหลักตรึงกลางยอดเขานั้นไว้เพื่อจะ สร้างดัมแด มีชั้นน้อย ด้วยศิลา
 แดงอันมีอยู่มากในแถบนั้น แล้วจะเชิญพระเหลือซึ่งจะได้สร้างขึ้น
 ใหม่ด้วยทองชนวนพระชินราช ซึ่งหล่อใหม่ตามแบบของคัมภีร์ขึ้นมาไว้
 ให้เป็นที่สักการบูชาในเมืองลัษณณ ครั้นกินเข้ากลางวันแล้วมีเทศน์

เรื่องพระแท่นศิลาอาสน์กัณฑ์ ๓ แด่ชนช้างพ่ายอินทรีของเจ้า
 นครเมืองแพรวสูง & คอกเค็ช ผู้ดัดจับแมงดาเขียนทอง เครื่อง
 ช้างแถมเอระหมอนด้นแต่ทำอย่างประณีต เจ้านายแฉะราชการก็
 ชนช้างทงดิน ออกจากเขาจำศีลเพื่อจะไปดูฝ่ายคันทา ระยะทาง
 ดึก ๕๐ เค้นเค็ช อันการที่ทำฝายนนั้นเขาก็ถนัดทำมาก ใช้แต่ดึก
 ไม่ดึกเด็ก ๆ บักร้างตลอดคขวางดำห้วยลงไปเป็นชั้น ๆ ให้ลาดเขาลงไป
 คด้ายรูปดอกทักันด้วยดีเม่นแฉะขนาดด้วยไม้ไผ่ทั้งดำ กรดด้วยกิ่งไม้
 กรวดทราย ฝายนนั้นกว้างกันน้ำอยู่ประมาณดึก ๖ วา ๗ วา น้ำ
 ช้างในตุงกว่านอกฝ่าย & คอกเค็ชเกือบ ๕ คอก ถ้ามากก็ไหลข้าม
 ฝ่ายไป ฝ่ายนี้ว่าเป็นฝ่ายเด็ก ดำห้วยกว้างประมาณดึก ๗ วา
 ๘ วา ฝ่ายใหญ่ ๆ ยังมีอีกหลายแห่ง แต่ระยะทางไกลเวลาไม่พอ
 จะไปดู ในเมืองดัมแดงว่ามีประมาณดึก ๓๐ ฝ่าย กัดบโดยทาง
 เดิมมาจนถึงแยกถนนศรีพนม จึงได้เลี้ยวไปตามถนนศรีพนม ถนน
 ไปในหว่างท้องนาแฉะด้นจนขึ้นเขตรเมืองดัมแดง ก็พอเข้าป่าเป็นแฉง
 เมืองท่งยง ตั้งแต่เข้าในบ้านมาได้หน้อยหนึ่งถนนแฉงเป็นพืச்சิดาแดง
 ไปจนถึงพระแท่น ในบริเวณบึงพระแฉงเป็นไม้ใหญ่ ๆ แฉงไม้พ่าย ตั้งแต่
 เแต่บึงพระแฉงประมาณ ๒๐ เค้น ถึงเนินศิลาแดงซึ่งเป็นท่งวิหารพระ
 แท่น ว่าโดยที่ดั่งก็ชอบกลคือยี้ พังเด้ามาแต่ก่อนเดวกว่าที่ได้นมา
 เห็น แต่เขาว่าแต่ก่อนนั้นรกกบแคบ เดียวนี้ไดย้ายศาลาใหญ่ซึ่ง
 แต่เดิมตั้งอยู่บนถนนหน้าวิหารออกไปเสีย แฉงแฉงทางหมดจคถึง
 ได้ดั้น มีศาลาใหญ่น้อยหลายหลัง มีร้านตั้งเชปพอให้เห็นเป็นคัว
 อย่างซึ่งชาวบ้านมาดั่ง แต่ถ้านำเทศกาด ที่ร้านแฉงคนมาหยุดคาวไครย
 ตลอดจนถึงบึงพระ แด่ปฤษขึ้นปีหนึ่งโน ๒๐๐๐๐ คนพร้อมกันโน
 เพ็ญเดือน ๓ ที่บริเวณพระแท่นนั้นมก้าแพงแก้วล้อมรอบ เป็น

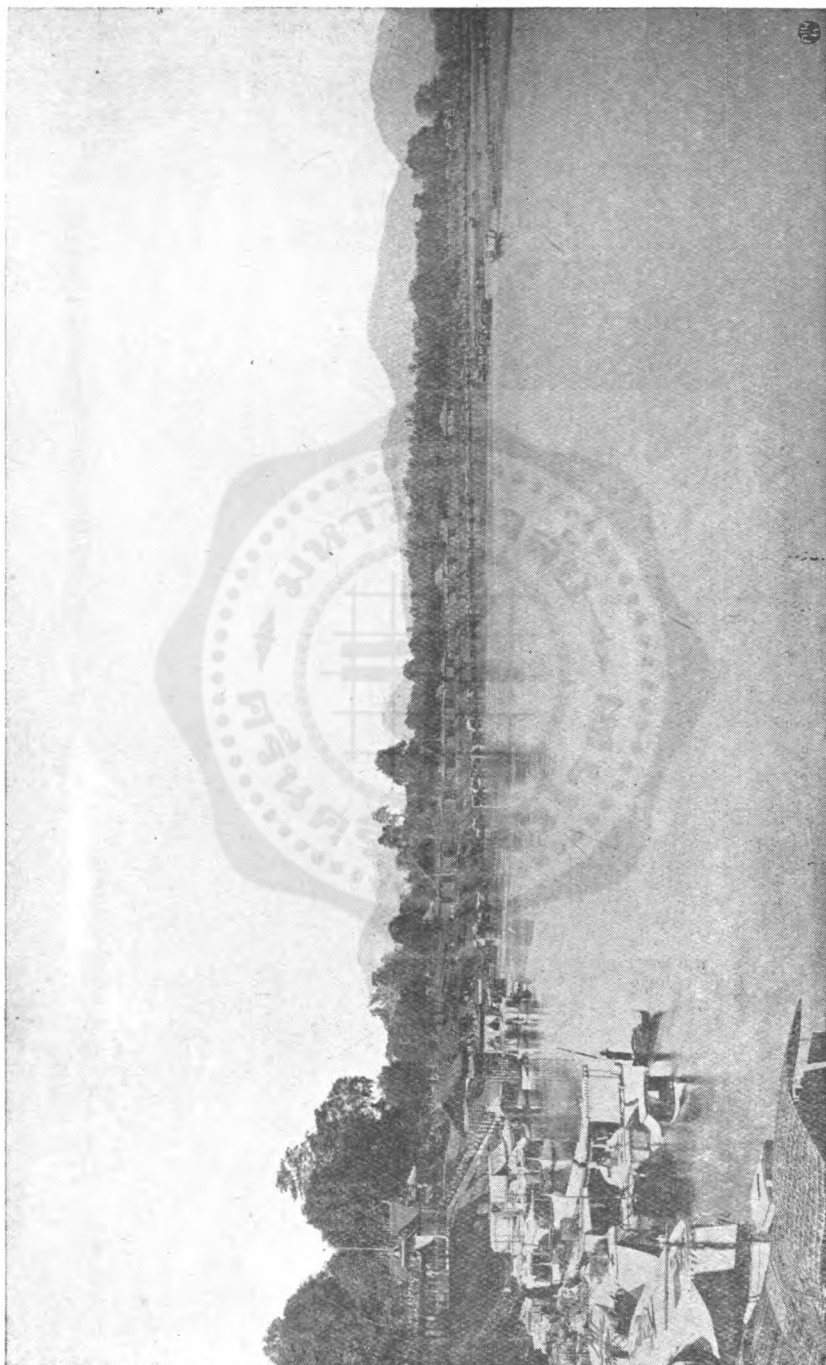

รูปทรงหล่อจำลองพระพุทธรูป

กำแพงหน้าอย่างวัดโบราณ มีวิหารใหญ่หลังหนึ่ง โตกว่าวิหารพระ
 แทนคงรัง ข้างในตรงกลางวิหารมีมณฑป ในมณฑปนั้นมีแท่น
 ก่ออิฐถือปูน อย่างแท่นตั้งพระประธานยาว ๖ ศอกคืบ ๒ นิ้ว กว้าง
 ๕ ศอก ๔ นิ้ว ที่กลางเป็นช่องสำหรับผู้มานมัสการบรรจุเงินแด
 เข็มตามปรกติมีหนึ่งได้เงินอยู่ใน ๓๐๐๐ บาท แต่เข็มได้ถึง ๒ ชั้น
 ด้านริมผนังหลังวิหารมีพระพุทธรูปกองโต ต้นพุทธรูปอยู่ในกำแพง
 ข้างขวาวิหาร ข้างซ้ายวิหารมีมุขยื่นออกไปเป็นที่บันพระโอษฐ์
 แด่ประตูยกขึ้นอยู่ตรงนั้น แต่เยื้องกันหน่อยหนึ่ง มีวิหารอยู่ตม
 กำแพงอีกวิหารหนึ่ง เป็นที่พระเลี้ยงทนาย หมดเท่านั้น เขาตง
 พลับพลาไว้หันด้านหน้าพระแท่นออกมาหยุดกินน้ำชา ที่นี้มีต้นสักเก่า
 บ้าง ปลุกขึ้นใหม่บ้าง กตบชนมาเป็นเวลาพลบแล้ว หลังพลบ
 พลาตรงวัดข้ามมีมณฑปพระบาท ๒ รอย แต่ไม่ได้เจาะ ถัดวัด
 นั้นมาเป็นตำบับ ผนังสีดำแดงมาก เวลานั้นๆ ท่วม การที่ชน
 พระแท่นกันแต่ก่อนใช้ดินไต่คพานเป็นพื้น ที่ตำบับนั้นก็มีไต่คพานข้าม
 แต่บัดนี้เขาได้ทำเป็นถนนตงแต่หัวชนไปตลอด คพานข้ามจำห้วยก็
 พวกจีนเรียวยากันทำเป็นการตวัดกตักว่าแต่ก่อนมาก มาจากพระ
 แท่น ๓๐ เส้นถึงเมืองทุ่งยั้ง เป็นเมืองเก่ามีกำแพงเชิงเทิน แต่
 เคยวนคงอยู่แต่เชิงเทินแต่ๆ ซึ่งแปลกกว่าเมืองอื่นคือซดสีดำแดงเป็น
 คุ วัดมหาธาตุอยู่เกือบจะถึงกลางกำแพงเมือง ได้เจาะในที่นั้น พระ
 วิหารหลวงยังคงอยู่ตามเดิม แต่หลวงคตังเมืองสวรรคโลกมา
 ปฏิสังขรณ์มุงด้วยกระเบื้องคดของตำรวจทำภายนอกเรียบเรียบร้อยแล้ว แต่
 ภายในยังไม่สำเร็จ มีเครื่องไม้ตักทอดได้เป็นของเก่าที่บ้านประตู
 องค์พระมหาธาตุนั้นชำรุดพังลงมา ต่ร้างขึ้นใหม่ รูปนั้นเป็นแฉ่น
 พ้า ๓ ชั้น แต่ไปเอาพระเจดีย์มอญมาตงชนข้างบน ถ้าดูไม่ใกล้ก็

กระไรก็พอได้ แต่หลวงคณันเป็นคนมีศรัทธามากได้ลงทุนทำไป
แล้วถึง ๔๐๐ ชั่ง แต่เป็นเงินเรียรายอยู่ ๖๐๐๐ บาทเศษ ออกจาก
วัดมหาธาตุมาถึงพลับพลาเวลาทุ่มเศษ ทางขึ้นพระแท่นแต่ทำขึ้นไป
๑๕๐ เฒัน

วันที่ ๒๕ เวลาเช้า ๓ โมงลงเรือส้มจิตรหลวง เรือไฟลากขึ้น
ไปเมืองฝางเก่า ทาง ๓ ชั่วโมงเศษ ถ้าแม่น้ำข้างบนนี้ มีเกาะอย่าง
เช่นระหว่างทำอิฐกับที่พลับพลาหลายแห่ง จนขึ้นไปถึงที่แก่งมีศิลาบัง
กันน้ำให้ไหลอ่อนลง จึงไม่สู้พังมาก แต่เมื่อถึงน้ำเมืองฝางก็มีหาดโค
เมืองนั้นตั้งอยู่ฝั่งตะวันออก เห็นจะพึงเข้าไปสัก ๘ เฒัน ๘ เฒันแล้ว
พระมหาธาตุจึงห่างฝั่งน้ำอยู่ประมาณ ๕ เฒัน ที่ซึ่งคงวัดนั้นเป็นเนิน
สูงขึ้นไปหน่อย มีกำแพง ๔ ด้านอย่างเดียวกันกับพระมหาธาตุทุ่งยัง
แต่มุมข้างหนึ่งย่อออกไปสำหรับพระอุโบสถ วัดข้างเหนือนี้ใช้พระอุโบ
สถ์เล็ก แดพระวิหารหลวงใหญ่ เช่นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวทรงทำวัดโสมนัสแล้ววัดมณฑลกุฎกระษัตริย์ ที่ทุ่งยังพระอุโบสถ
ก็เล็กเหมือนกัน แต่ไม่สู้อุ้นด้นเหมือนที่เมืองฝาง พระวิหารหลวง
ที่เมืองฝางก็แปลกกษณเดียวกันกับที่ทุ่งยัง ฉายประตูก็เป็นลายสลัก
ก้านขด แต่ที่ซึ่งเป็นภาพต่าง ๆ นั้นเป็นกระหนกใบดงมีดทอง พระ
พุทธรูปในวิหารหลวงดีกว่าที่ทุ่งยัง ด้านหลังเป็นมุขสำหรับบูชาพระ
เจดีย์เหมือนกันทั้ง ๒ แห่ง อย่างวิหารที่ลุ่มทุกเจดีย์ พระอุโบสถ
ที่กล่าวมาแล้วนั้นคือที่ไว้พระฝางซึ่งเชิญลงไปไว้วัดเบญจมบพิตร ฐาน
ยังคงอยู่ที่นี่ เพราะฉะนั้นพระฝางจึงได้ขาดฐาน ๆ ที่ทำขึ้นใช้ไปพลาง
เดี๋ยวเดอกว่าของเดิมมากนัก ที่ตั้งนั้นอยู่ในมุขหลัง ย่อเป็นกระเปาะ
ออกไป ฉายประตูเป็นลายสลักก้านขดหน้าต่าง ๆ เหมือนอย่าง
บานมุข แต่สลักบานเช่นนี้ ใช้ขุดไม้ลงไปให้ลายเด่นออกมา เช่นบาน

รูปถ่ายปลาเมืองอุดร

วัดสุทัศน์ แต่เด่นออกมามากกว่าวัดสุทัศน์ ไซ้ไม่หนาชุดเอาจริง ๆ ไม่ได้ตัดถากมาทาบ ทำงามดีมาก พระมหาธาตุนี้ว่าพังเสียคราวหนึ่ง แต่พระปฏิมาซึ่งประดิษฐานว่าเหมือนองค์เดิม เป็นแท่นอิฐไม่มีถวดตาย ซ้อนกันขึ้นไป ๓ ชั้น แล้วจึงถึงพระเจดีย์กลม ที่คอระฆังได้บังลังก์ ก็เป็นกลีบบัวยอดอ่อน ๆ บัณฑิตไม่สู้ใหญ่โตอันใดนัก ถ้าหากว่า ดูเดี่ยวเมืองฝางไม่น่าจะเป็นเมืองใหญ่โตอันใด ฤๅจะเป็นที่มั่นรับทัพศึก เว้นไว้แต่ผูกคอตวนนาคจะคอยหนีไปเมืองลาว เพราะระยะทางคงแต่เมืองฝางขึ้นไปจนถึงเมืองผาเงือก ซึ่งเป็นต้นทางจะเดินบกไปเมืองน่าน แด่เข้าแขวงเมืองน่านแล้วนั้นทางเพียง ๕๐๐ เส้น แต่ที่นอกกอไผ่ริมน้ำ ออกไปเป็นที่นาอุดมดีทั้ง ๒ ฝ่าย เจ้านครเมืองน่านได้ตามขึ้นไปรับ ทินด้วย เพราะเป็นที่ต่อแดน แจกเสมาเด็กแล้วลงเรือกลไฟเล็ก ต้องกลับลงมา ได้เห็นหรือซึ่งพวกพ่อค้าทำอิฐพร้อมใจกันตั้งไว้เป็น หาดแห่ง ด้วยสายน้ำแห่งเหนือหาดทำอิฐ กลัวว่าจะเป้นอันตรายแก่ ทรัพย์สินสมบัติ แตกกันไว้ไม่อยู่ เป็นที่น่ากลัวว่าหาดทำอิฐนั้นนานไป จะถูกน้ำกัด ต้องลงมาชั่วคราวครั้งถึงพลับพลา

อากาศที่นั่นเวลาดาวจันทร์อันจิด แต่ค่อนข้างหนาว ถึงกระนั้น ไม่เป็นเหตุที่จะห้ามกันไม่ให้คนบรรดาที่ขึ้นมาหมดทั้งผู้หญิงผู้ชาย ขึ้น พระแท่นทั้งกลางวันกลางคืนไหลหลังไปทุกวัน เมื่อฉันกลับลงมา จากพระแท่นเวลาดำแล้ว พบคนเป็นพวก ๆ คุลอุดหนทาง ไม่คำกว่า ตามดีร้อยคน ดูเป็นที่นิยมกันมากทีเดียวจริง ๆ

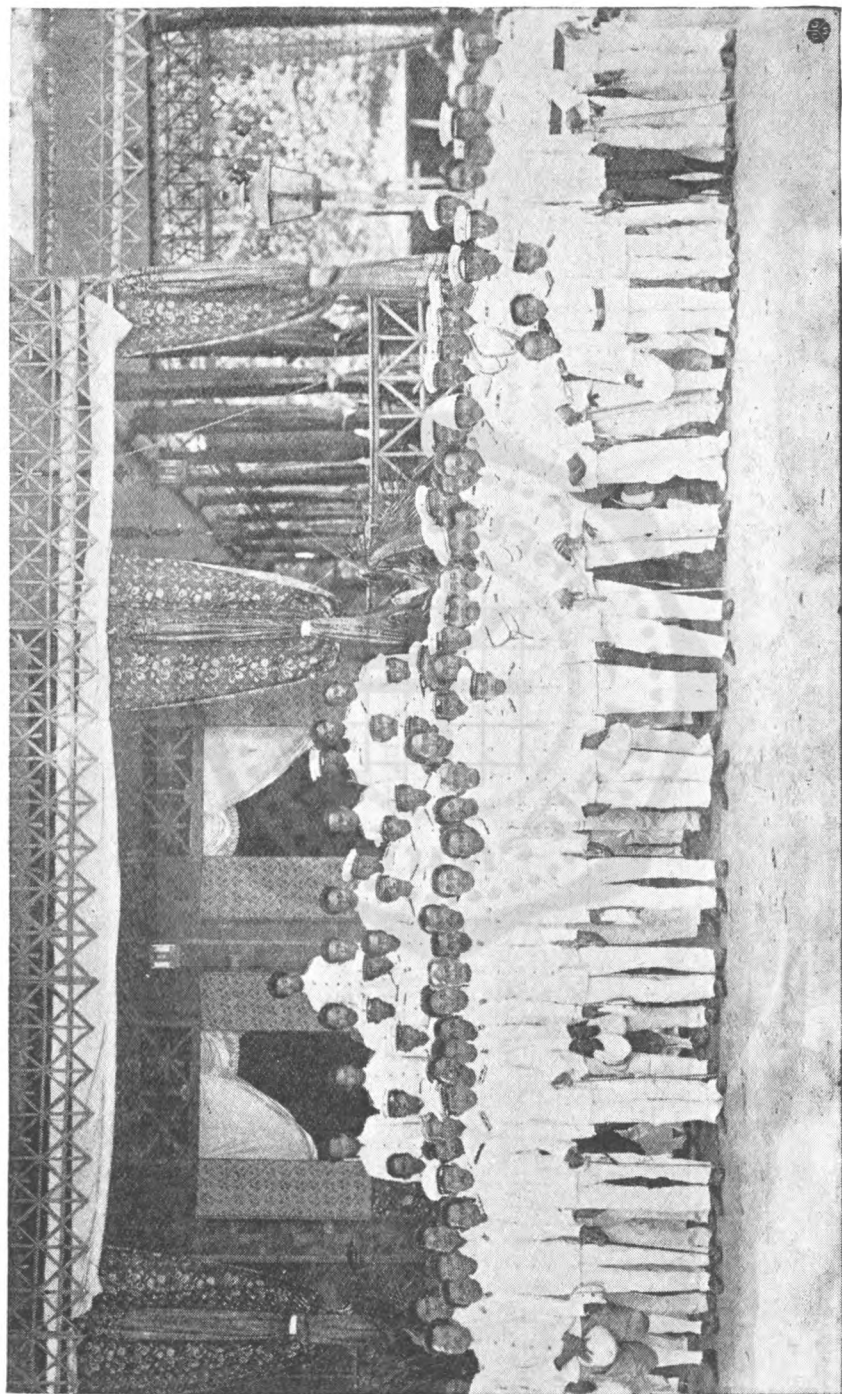
อนึ่งเมืองพิไชยนั้น โดยภูมิฐานที่ตั้งไม่ต่ำมีแต่วังรอยดง ที่เมือง อุดรดิฐนี้ความเจริญขึ้นรวดเร็ว มีการค้าขายแลผู้คนมาก จนเป็น อำเภอก็จะไม่ใคร่พอที่จะปกครองรักษา ฉะนั้นจึงได้ตั้งให้ย้ายที่ว่าการ เมืองขึ้นมาตั้งที่พลับพลา แต่อำเภอบุตรดิฐก็คงเป็นอำเภอบุตรดิฐอยู่

อำเภอเมืองพิไชยก็คงเป็นอำเภอเมืองพิไชย ย้ายแต่ที่ว่าการเมืองแคว
ศาลเมืองขึ้นมาตั้งที่นั่น แดพลับพลาที่สร้างขึ้นมาจะใช้ได้อีกหลายปี
กว่าการที่ปลูกสร้างใหม่จะแล้วเสร็จ

เวลาค่ำได้ประชุมเจ้าประเทศราชแลข้าราชการหัวเมือง ให้สัญญาบัตรแด่เจ้าเครื่องราชอิศริยาภรณ์ เป็นการพรักพรั้มกันอีกครั้ง
หนึ่ง เป็นอันที่ตัดทวงเดินขึ้นมา แต้นไปจะเป็นวันกลับ

อนึ่งฉันจะต้องชมพระราชกฤษฎีกาซึ่งมาอำนวยความสะดวกทั้งใน
มณฑลกรุงเก่า มณฑลนครสวรรค์ แลมณฑลพิษณุโลก ได้จัดการ
โดยความสามารรถเป็นอย่างมาก . ความลำบากก็มียุ่หลายอย่าง
แต่ได้พยายามจัดการทั้งปวงเป็นประโยชน์จริง ตามที่จะทำได้มาก
แต่น้อยทั่วไปทุกแห่ง พระที่วางไว้ให้เป็นครูสอนก็ดูเื้อเพื่อมาก
ทำการเต็มตามความสามารถด้วยกันทั้งนั้น

อนึ่งฝ่ายการปกครองนั้นได้ รับเรื่องราวซึ่งชาวเหนืออดไม่
ได้เคี้ยวร้องกันมาเสมอฉัน ได้ตั้งใจตรวจเองบ้าง ให้ช่วยกันตรวจ
บ้าง ก็ได้ความข้อหนึ่งซึ่งร่วมกันทุก ๆ ฉบับ ว่าตั้งแต่จัดการมณฑล
มีความสุขโดยใจผู้ร้ายเบา โศกระบือปลงได้ แลดวงปลงาก็ไม่ได้
กล่าวโทษบุคคล กล่าวโทษอธิบดีเก็บค่าที่ดินซึ่งไม่คิดเศษ คือไร่ ๓
แบ่งแต่ ๔ ส่วนไม่ทอนเศษเบี้ยให้ กับการเกณฑ์กำหนดว่าจะเกณฑ์
แต่ ๓ วัน นึกเกณฑ์จ้างคนละ ๘ วัน ๑๐ วัน เรื่องเหล่านี้เป็นต้น
ซึ่งยังไม่เข้าใจบ้างเกี่ยวกับที่เคี้ยวได้ยินมาแต่
กาลก่อน ที่จะเปนฎีกากกล่าวโทษผู้ใหญ่บ้านว่าเกณฑ์ลูกบ้านไม่เป็น
ธรรมเนียมบ้างในมณฑลนครสวรรค์ ได้สั่งให้พิจารณา เพราะฉัน
จึงควรตั้งนิษฐานได้ว่าการปกครองซึ่งจัดขึ้นใหม่นี้ เปนเหตุให้ราษฎร
มีความสุขสบายขึ้นมากนัก ความปลงฆ่ากันตายที่เปนธรรมดาไม่

รูปหมู่ถ่ายที่เมืองอุดรธานี

ใครมี นับว่าเป็นการส่งบรรพคาบตามหนทางที่มา

สยามินทร์

๑ พระอุตรดิษฐาภิบาล (ทับ) แด้วเป็นพระพิศาดศิรี ต่อมา
ภายหลังได้เลื่อนเป็นพระยาพิศาดศิรี ข้าหลวงประจำเมืองเกิน

๒ เจ้านครน่าน เจ้าสุริยวงศ์ผริตเดช ต่อมาได้เลื่อน
เป็นพระเจ้านครน่าน

๓ เจ้านครลำปาง เจ้าบุญวาทวงศ์มานิต

๔ เจ้านครเมืองแพร่ เจ้าพิริยวิไชย

๕ ข้างพลายอินทรตวัน ทรงแล้วโปรดว่าเป็นข้างหลังดี พระ
ราชทานนามว่า พลายอินทบรมอาศน์

๖ หาดทำฮูเดียวหน้ากัตพังไปหมดแล้ว

(ฉบับที่ ๑๙)

เมืองพิไชย ขาดอง

วันที่ ๒๖ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๐

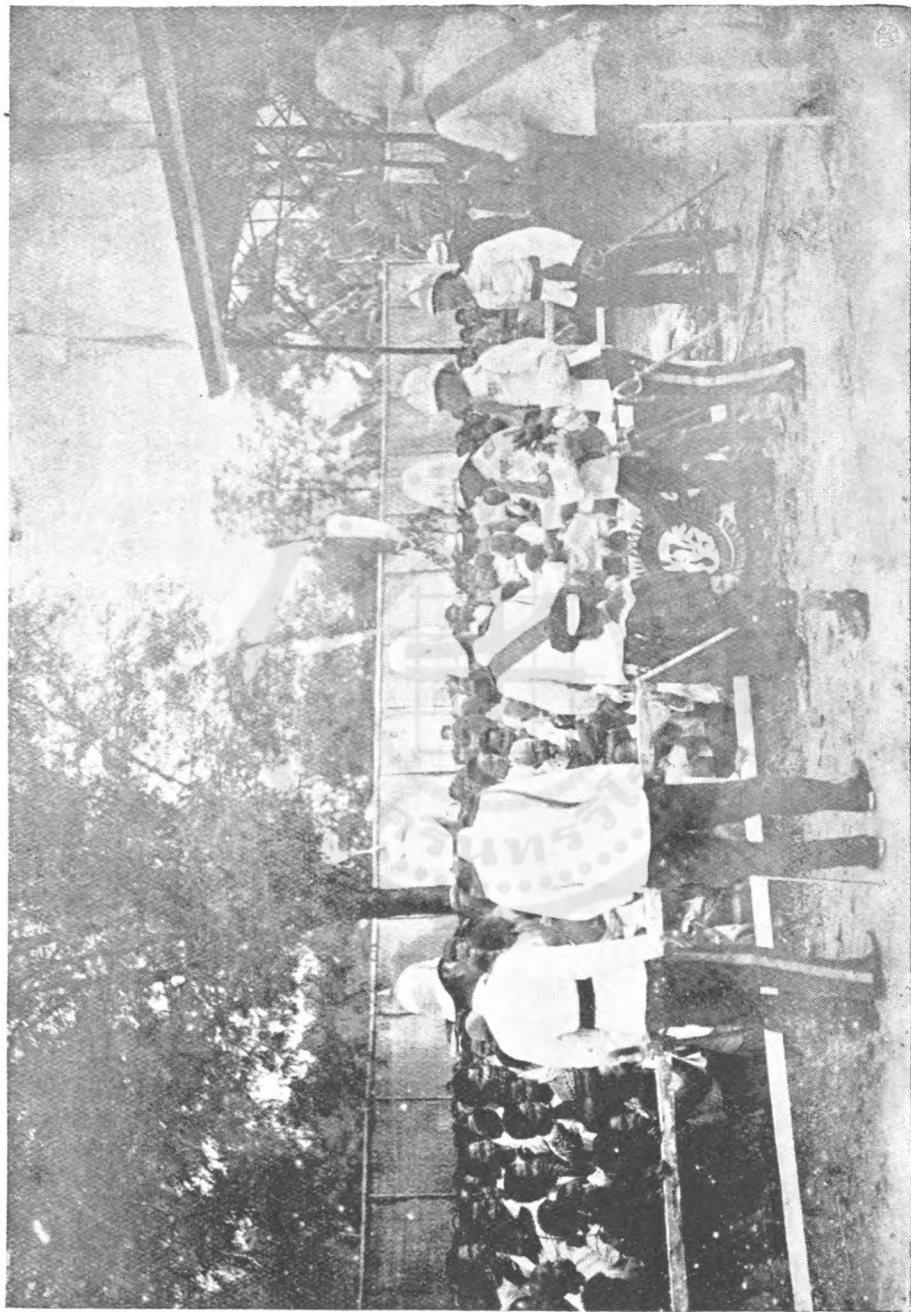
ถึงกรมหลวงเทเวศร์วงษ์โรประการ

ด้วยวันนั้นเวลาเช้าได้ออกจากเมืองอุดรดิฐ เมื่อไปวัดเตาหม้อ
ฤทธิกนิยหนึ่งเรียกว่าวัดท่าถนน เป็นพลับพลาเสร็จแล้ว วัดนั้นไม่มี
อะไรที่จะดูเพราะเป็นวัดสร้างใหม่ เป็นแต่ที่เคยหาพระพุทธรูปดี ๆ
มาได้ ได้เชิญไปไว้วัดเบญจมบพิตรเสียองค์หนึ่งแล้ว เหลืออยู่เป็น
พระเก่าพอใช้ ๓ องค์ แต่ตัววัดไม่ได้จึงไม่ได้เชิญลงไป กับมีหอ
ไตรที่ใช้ใส่สาใหญ่รูปแปลกอยู่หลังหนึ่งเท่านั้น

เรือไฟต้องตั้งถ่วงน้ำหนักไปก่อนทั้งขึ้น เพราะตงแค่นี้มาอยู่ที่
เมืองอุดรดิฐ น้ำตลงอีกศอกเศษต้องแจว ออกเวลา ๓ โมงเช้าเศษ
ถึงเมืองพิไชยเวลาบ่าย ๔ โมงเศษ ลงเรือเล็กแฉะเข้าไปดูคลองคอรุม
ซึ่งอยู่ฝั่งตะวันตกตรงเมืองพิไชย คลองนี้เข้าไปถึงด้านพรหมแดนเมือง
สุวรรณโลกแดเมืองอุดรดิฐ มีไม้ดักแดไม้กระยาเลยดงบ้าง ระบาย
เข้าไปประมาณ ๒ ชั่วโมงถึงด้าน วัดเขากาซึ่งมีชื่อเสียงในพงศาวดาร
นั้นได้อยู่ในคลองนี้ เป็นคลองแคบ แต่น้ำเชี่ยวมีเรือแดงแพพวก
ทำปลาทองอยู่บ้าง เพราะปลาชุม

กลับมาพบพลับพลา พระยาอัยยาไศรยสุนทรจางวางเมืองสุวรรณ
โลก ซึ่งชราแต่ตามืดเป็นคนโรคไทยมากงอมแงมคู้หน้ากัวอันตราย
ในการที่ชราข้างมาถึง ๘๐๐ เฒ่นั้น เป็นข้าหลวงเดิมในพระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว บิดาถวายเป็นเครื่องกัณฑ์เทศน์ แต่เมื่อ
ทรงผนวช เสด็จขึ้นมาเมืองสุวรรณโลก

กับพวกจันไดสร้างคพานในถนนไปเมืองสุวรรณโลกยาว ๒๕ วา

รูปทรงแจกเสมาราษฎร

กว้าง ๓๐ ศอก ข้างใดเกวียนเดินได้ จันทก็เปนต้นคิด ได้ให้รางวัล
 เหยี่ยราษฎร ก็ให้หลวงคตังเมืองสุวรรณโลกซึ่งได้ปฏิสังขรณ์พระธาตุ
 เมืองทุ่งยั้ง ก็ได้ให้เหยี่ยราษฎรเหมือนกัน

การซึ่งต่งมาถึงเมืองพิไชยตามที่กล่าวมานั้น เขาว่าเร็วตาม
 ลักษณะเรือใหญ่ซึ่งแจวมาเช่นนั้น

สยามินทร์

๓ พระยาอภัยไศรยสุนทร (ดั่ง)

(ฉบับที่ ๑๙)

พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๑๙ ทรงที่เมืองพิษณุเมื่อขาดอง ถึง
วันที่ ๒๖ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๐ ความในพระราชหัตถ์ทรง
ตอบรับข่าวที่พระอรรคชายาเธอ พระองค์เจ้าอับดัลนารีนาค กรมขุน
อรรควรวราชกัญญาธำนิพระชนม์ ไม่มีรายการเรื่องแต่ได้จประพาศ จึงไม่
ได้พิมพ์

รูปแม่น้ำน่าน ที่เมืองฝาง

(ฉบับที่ ๒๐)

เมืองพิษณุโลก ขาดอง

วันที่ ๒๗ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๐

ถึงกรมหลวงเทเวศร์วงษ์โรประการ

อนุสนธิรายงานซึ่งได้ออกมาแต่ก่อน วันที่ ๒๗ เวลาเช้า ๒ โมง
ออกจากพลับพลาเมืองพิษณุโลก เรือกลไฟจึงต้องลงมาถึงเมืองพิษณุโลก
เวลาบ่าย ๔ โมงเศษ ได้ตั้งเรือเด็กข้ามไปดพระชินราชซึ่งห่อใหม่
อันได้เชิญลงมวบรรทุกเรือไว้แล้ว ข้างได้ตั้งมือแต่งพระภักตร์แด
พระองค์บ้าง ดินเมืองพิษณุโลกติดกันกับกรุงเทพ ฯ เวลาสี่โมงพืพ
ข้างในกระเพาะได้บ้าง จึงมีทองเป็นกาศคิดรูปร่างหลายแห่ง ทำให้งาน
ที่จะตกแต่งนั้นมากขึ้น ได้พร้อมกันพิเคราะห์ดูพระที่ห่อใหม่ แด
พระซึ่งตั้งอยู่ในวิหารเห็นว่าเหมือนกันมาก แดได้ปลุกต้นโพธิ์ในที่
ซึ่งห่อพระองค์หนึ่งตามแบบแต่ก่อน เวลาค่ำได้มีการสดมภ์เทศนา
ดัดปกรณพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ใน
วันสวรรคตที่พระวิหารพระชินราช จนเวลา ๔ โมงกลับมายู่ที่พลับพลา
ดังเกตุว่าวันนั้นกลางวันร้อนน้อยกว่าแต่ก่อน

วันนั้นเวลาบ่าย ๔ โมง ได้ไปทอดกฐินที่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ
พระปรางมุนีครองกฐิน แดกลับมายังพระวิหารมัสการพระพุทธชิน
ราชแจกรางวัดข้างห่อทองปวง เดือนหลวงประสิทธิธิปฎิมา เป็นพระ
ประสิทธิธิปฎิมา จางวางข้างห่อขวา แดตั้งตำแหน่งข้าราชการหัวเมือง

ครั้นเวลาค่ำมีการดอยกระทง เจ้านายข้าราชการทั้งในกรง
แดหัวเมืองทำกระทงเครื่องสดต่าง ๆ ตามที่จะทำได้ แดมีการแห่ผ้าป่า
ของหัวเมือง แดราษฎรเล่นแข่งเรือตามประเพณีเมือง

สยามินทร์

(ฉบับที่ ๒๑)

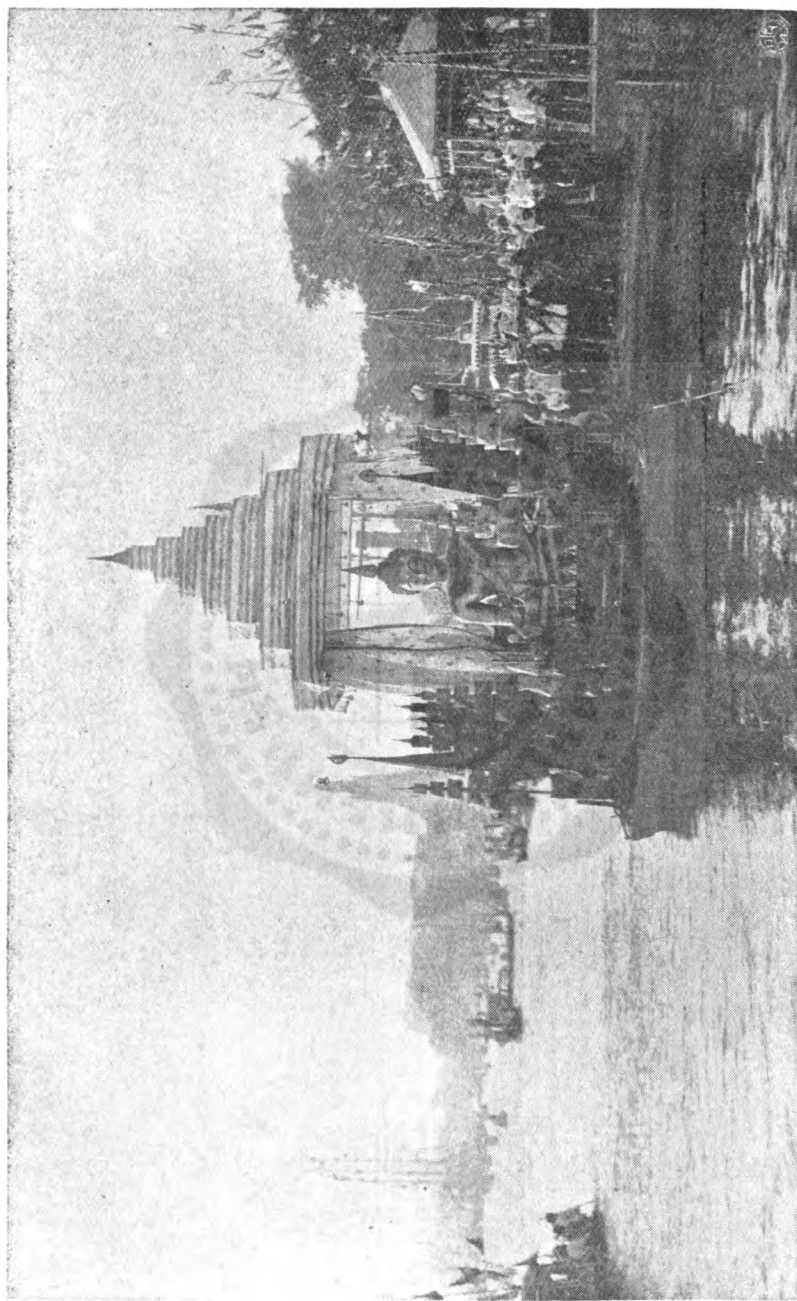
บ้านฆ้อง ขาดอง

วันที่ ๒๙ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๐

ถึงกรมหลวงเทเวศร์วงษ์วโรประการ

อนันต์ขีรายนงานวันนั้น เวลาเช้า ๒ โมงเศษไปนมัสการดาพระ
 ชินราช เวลา ๓ โมงเช้าออกเรือจากเมืองพิศณุโลก อากาศเย็น
 คดอดวัน มาถึงบ้านฆ้องแขวงเมืองพิศณุโลกเวลาบ่าย ๕ โมง ทราบว่า
 ฝนตกมาก ลงเรือเล็กไปดบั้งฆ้อง บั้งนั้นยาวประมาณ ๕๐ เส้น
 ฤๅ ๖๐ เส้น กว้าง ๕๐ เส้นเศษ เป็นที่ลุ่มน้ำขังแต่น้ำน้ำ น้ำแดง
 น้ำแห้งเป็นทุ่งหญ้าแพรง ตามที่ขอบๆ มีท่อนาบ้าง ข้างในเข้าไป
 ทำไม่ได้ เพราะมีช่องทางบึงตะโกแต่อื่นๆ เมื่อเวลานามาท่อม
 เรือคันเข้าจมน้ำ พระยาพิจิตรได้คิดขุดรางให้น้ำทางแม่น้ำไหลเข้าไป
 เพื่อจะได้ให้คนขึ้นเรือ แล้วได้คิดจะปิดนาทางอื่นให้อยู่ย่นแซ่ จะเปน
 ที่ทำนาได้ ที่ฉันไปวันนั้นชนทปากรางน้ำเดินไปทางพื้นแผ่นดินจนถึง
 ปากบั้งซึ่งน้ำแห้งเป็นโคลน เดินโดยคานเรือกรวมทาง ๖ เส้น
 น้ำในกลางบั้งฤๅ ๔ ศอกเศษ ดังว่าบั้งดีไฟที่ไม่มีต้นๆ มีทางคน
 เดินออกจากบั้งในเวลานาแห้ง ซึ่งในเวลานั้นเป็นคลอง ทางหนึ่ง
 เรียกว่าป่าคำ ทางหนึ่งเรียกว่าปากกลาง ทั้ง ๒ ทางนี้ไปลงคลอง
 เข้าดอกล ซึ่งเปนครองในระหว่างแม่น้ำเก่าแต่แม่น้ำใหม่ พวกแม่
 น้ำเก่ายังได้อาศัยกินน้ำคลองเข้าดอกล ฉันได้ไปทางคลองแรก
 เพราะใกล้นาเขียววัด ที่ปากทางฤๅปากคลองซึ่งไปนั้นว่าเดื่อชุม ไป
 หน่อยหนึ่งถึงวัดป่าคำซึ่งตั้งอยู่ปากคลองเข้าดอกล ตรงคลองรวมทาง
 ปากคำนั้นเป็นที่นาฤๅเป็นวังที่จรเข้ใหญ่อยู่ แต่ว่าคุ้ด้วย กตัญญูไม่ได้
 แวะที่พลับพลาซึ่งเขาปลูกไว้กลางบั้ง เพราะจวนค่ำ ยุงมีแต่ไม่ชุม

สยามินทร์

รูปแม่พระพุทธรูปที่ทรงจำลอง

(ฉบับที่ ๑)

วันที่ ๓๐ ตุลาคม ๒๕๖๓

กิจกรรมหลวงเทวดวงขาวโรประการ

อนุชนิรายงาน วันหนึ่งเวลาย่ำรุ่งตงเรือเล็กไปบั้งขมั้งซึ่งได้ไป
เมื่อวานนี้ เพื่อจะดูฝูงนกกระทาซึ่งมีเป็นอันมากในแขวงเมืองพิจิตร
เรือซึ่งล่องนำไปก่อนได้เห็นในลำแม่น้ำเป็นฝูงๆ ฉันทมิได้เห็น เมื่อไป
ถึงในบั้งก็ได้เห็นฝูงใหญ่ๆ แต่ในบั้งนั้นมีบัวสายขึ้น ฝูงนกกระทา
อยู่ในบัวควาควาตปนกันไปงามมาก แต่ยังมีน้อยกว่าคดองสุเอ็ดซึ่ง
ได้เคยเห็น แล้วไปตามลำคดองบางเข้าคอก ตอนเช้าในเป็นจอกเต็ม
แต่ก็ยังมบ้านเรือนตั้งอยู่ กัดบออกไปข้างนอกมีบ้านเรือนคนมาก
คิดๆ กันไป แต่ต้องรับกัดบออกมด้วยระยะทางไกล กำหนดเรือ
กระบวนออกเดินเวลาโมงเช้า ได้ตั้งเรือประทับที่ท่าศานการตามมาทัน
ที่เมืองภูมี้ มาถึงพดัมพดาเมืองนครสวรรค์เวลาม่าย ๕ โมง ฝนตก
ไม่มาก

สยามินทร์

(ฉบับที่ ๒๓)

เมืองนครสวรรค์ ขาดอง

วันที่ ๓ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๒๐

ถึงกรมหลวงเทเวศร์วชิรปราการ

อนุชันทิรายาน วันที่ ๓๑ ตุลาคมกำหนดว่าจะไปตลาดปาก
น้ำโพแต่ฝนตกตั้งแต่เช้า กัดว่าหนทางจะเปรอะเบื้อน จึงไม่ได้
ไป ขายบริพัตรมาถึงเวลา ๔ โมงเช้า ฝนตกพริ้วเพรื่ออยู่จนเวลาบ่าย
จึงได้หยุด

บ่าย ๕ โมงไปที่เขาบวชนาค พระยาไกรเพชรรัตนสงคราม
เลี้ยงข้าาเป็นการต้อนรับขายบริพัตรที่วัดนั้น พระครูสุวรรณคันครา
จารย์ (ครูช) เป็นผู้จัดการปฏิสังขรณ์ม่อสุหระมากอยู่ สร้างศาลา
นาหลังใหญ่แถมดินถนนสูงสัก ๖ ศอกเศษ ทำตพานยาวมาก
ข้ามที่แผ่นดินซึ่งนาท่อมเป็นคนเป็นมาบไปจนถึงชานเขา ทางซึ่งขึ้น
เขาก็ซ่อมแปลงขึ้นได้สดวก วิหารใหญ่ซึ่งถูกเพลิงไหม้ก็ปฏิสังขรณ์
มุงหลังคาแล้วเสร็จ ซ่อฟ้าใบระกามีพร้อมแล้วแต่ยังไม่ได้ยก ที่บน
เขานั้นแต่เห็นภูฐานเมืองนครสวรรค์ได้ตัดอดหลายด้าน ตามเขานั้น
ก็ปลูกต้นไม้สักไว้มาก

วันที่ ๑ พฤศจิกายน เวลาเช้า ๒ โมงเศษ ลงเรือประทับ
ที่ศานการขึ้นไปถึงปากคลองบรเพ็ดในถ้ำน้ำแควใหญ่ ถ่ายลงเรือ
กลไฟเล็ก เพราะคลองนั้นถึงว่าน้ำลึกถึง ๓ วาที่คดมากเข้าไปไกล
อยู่จึงถึงบึงๆ นี้ใหญ่มาก แต่เป็นทางที่จะไปได้หลายทางไม่มีกรุยก็
หลง ถ้าจะไปถึงคลองบขบงที่บางมุดนาก็ไปได้ เวลานั้นแต่ง
เป็นถ้ำนาตถึงรุ่งเรือเดินเข้าออกตลอดปี มีคนอยู่ในนั้นมาก แต่
เพราะเวลาน้ำมาๆ ท่วมเหลือเกินนัก จึงไม่ได้ปลูกเรือนสักได้โดย

อยู่แพทางต้น แด่ท่าจะจอดแพอยู่ในที่ว่างว่างก็ไม่ได้ ต้องเข้า
 แอบอยู่ตามพุ่มไม้ด้วยพยุจัต ต่อถึงระตู่แดงจึงจะลงจอดอยู่ในถ้ำ
 คดอง มีแต่ตัววัดเดียวซึ่งได้ไต่บันไดถ้ำลงไป แด่ศาลาถนบนพนแผ่น
 ดินสูงสัก ๓ วา แต่กระนั้นถ้าเวลานามากก็ต้องขึ้นอยู่บนช่อ บึงที่
 เรียกชื่อว่าบรเพ็ดนั้นเกาะถัดถ้ำคดองเข้าไปหน่อยหนึ่งเท่านั้น ต่อเข้า
 ไปข้างในก็มีช่อเป็นตำบลต่างๆ คนที่อยู่ในนั้นก็ทำปลาทั้งสิ้น นับว่า
 เปนที่แห่งหนึ่งซึ่งสนุกแถมมาข้างเมืองเหนือ เขาผูกแพเล็กๆ ไว้
 สำหรับให้หยุดพักเปนที่เลี้ยง กรมการแพพวกพ่อค้าลงเรือมาเลี้ยง
 แด่ได้แจกเสมาในที่นั้นด้วย

เวลาบ่าย ๒ โมงเศษกลับออกมาแล้วไปทางแควน้อย หยุดที่
 ตพานวัดโพธาราม ลงเรือแม่ประจักษ์ขึ้นไปยังเหนือหน้า แด่เปิดขึ้น
 ลงเรือชล่าถ่อเพื่อจะดูวัดถ่อเรือ แด่ต้องลงมาขึ้นที่หัวตลาด เดินลง
 มาตามตลาด พวกพ่อค้าทั้งปวงพร้อมกันจัดการตลาดปราดตลอดหนทาง
 เหมือนที่ท่าอิฐ ตลาดนั้นเปนลักษณะเดียวกันกับท่าอิฐ แต่โรงแถว
 เปนชั้นเดียวยาวกว่าราวๆ กัน ได้แะที่โรงเรียนวัดโพธาราม ซึ่ง
 พระครูธรรมฐิตวงศ์ศิริเชตร^๒สร้าง แจกเสมาในที่นั้น แด่เดิน
 ต่อมาจนถึงตลาดลงเรือแจวกลับมาพบปลาโดยทางในเกาะ

ราษฎรที่ชื่นชอบแต่งตัวมาก มีแหวนคัมภูร์กำไถแต่งชุด

สยามินทร์

๑ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงนครสวรรค์วรพินิต เสด็จกลับจาก
 ทรงศึกษาในยุโรป

๒ พระครูธรรมฐิตวงศ์^๑ ตัว ต่อมาลาสิกขาออกมารับราชการ
 ได้เป็นขุนพิทักษ์ภักดิ์ของเขตรนายอำเภอแม่กลอง

(ฉบับที่ ๒๔)

ทำนวนแขวงเมืองมโนรมย์ ขาด่อง

วันที่ ๒ พฤศจิกายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๐

ถึงกรมหลวงเทเวศร์วงษ์วโรประการ

อนุดนธิราชงาน วันนี้อเวลาเช้า ๒ โมงเศษ ไปตรวจที่ว่าการ
มณฑลแต่ศาล เจ้าน้ำที่ทั้งปวงได้ยื่นรายงานทุกตำแหน่ง แล้ว
เดินตามถนนริมหน้าบ้านข้าหลวงต่าง ๆ ซึ่งได้สร้างขึ้นใหม่ ที่สร้าง
เป็นเรือนสองชั้นทางต้น ผิดกันกับพิศณุโลก คุกใช้กำแพงก่ออิฐ
ทำเป็นหลังเล็ก ๆ หายหลัง แล้วไปดักยหลวงซึ่งพระบาทสมเด็จพระ
พุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงรับพม่าครั้งหลังที่สุด เจริญดินยังอยู่
โดยมากจนตลอดถึงริมแม่น้ำ ลงเรือเล็กจากที่นั่นกับชนมาพบดับปลา
ดองจากดับปลาเวลาเช้า ๕ โมง เวลาบ่าย ๒ โมงเศษถึงดับปลา
ทำนวน ซึ่งไม่ลงไปพักเมืองไชยนาทเพราะดับปลาที่นั่นร้อนนัก

เวลาบ่าย ๔ โมงลงเรือประทับที่ศานการขึ้นไปเมืองพยุหะคีรี แวะ
ทิวศ พระปรารักษ์เหลืองดู พระเมือง นครราชดีมารักษาใช้ด้วยวิชชียบ
เหล็กแดงแล้วมาเหยียบคนใช้ ตามซึ่งได้รักษาพระยาอรรพภูมิโกไทย
อันเจ็บแขนคายแต่ลงไปข้างหนึ่งหายเป็นปกติ พระครูปยุหะคีรี
ซึ่งเป็นผู้มีศิษย์หามาก เป็นเจ้าอาวาสคือนับแข่งแรงดี กลับลงมา
เวลาค่ำทุ่มหนึ่งถึงดับปลา

สยามินทร์

๑ พระยาอรรพภูมิโกไทย ชุ่ม สุวรรณสุภา

๒ พระครูปยุหะคีรี (เงิน)

(ฉบับที่ ๒๕)

เมืองอ่างทอง ชาตอง

วันที่ ๔ พฤศจิกายน วันโกธินทรศก ๑๒๐

ถึงกรมหลวงเทเวศร์วงษ์โรประการ

อนันตริยา งาน วันที่ ๓ เวลาเช้า ๒ โมงออกจากท่าฉนวน
 เวลาบ่าย ๕ โมงถึงพัลลภพลาเมืองสิงห์ ลงเรือเล็กไปตามลำคลอง
 ฤๅธาราง ซึ่งคันต้องซดแก้ไขบ้าง จนตกน้ำแล้ว จึงไปตาม
 ลำน้ำถึงวัดพระนอนจักรี วันนั้นเป็นก่อนนำกำหนดที่เขาจะให้พระ
 มีราชฐ์ที่อื่นเข้าไปด้วยมาก พระตั้งมีแตรราชฐ์ดำน้ำเท่านั้น พวก
 มีความวิตกกังวลว่าจะไม่เข้าไป ได้ขอให้เทศาภิบาลคิดอ่านให้ได้เข้า
 ไป ด้วยเหตุว่าฉันคุ้นเคยอยู่กับพวกชาวบ้านนั้น อนึ่งตั้งแต่ได้ปฏิสัง
 ขรณ์องค์พระแฉกวิหารแล้วดำเร่ ก็ยังไม่ได้เคยมาเห็น จึงได้ช่วยจัด
 การรับรองแข็งแรงมาก คาคบปราศรัยแต่ทำตลอดขึ้นไปจนถึงวัด ช่วย
 กันทำทั้งพระทงคฤหิ์ถ์ แดมานั่งคอยรับอยู่หลายร้อยคน กำแพง
 แดผนังก็ทาปูนใหม่หมดจด องค์พระที่ชำรุดบ้างเล็กน้อยก็ได้ซ่อม
 เรียบร้อยดี การท่งปวงยังไม่เสร็จหมดจด มีที่เดียวอยู่ที่แต่กระ
 เบืองมณฑลาคา ซึ่งเป็นกระเบืออย่างใหม่ไม่สู้ทน หักง่ายแดฝน
 ร่วงบ้าง กรมหมื่นมรพวงศ์เดียงนาชา แดออกจากวัดพระนอน
 จักรีไปตามลำน้ำจนถึงวัดพระธาตุ ซึ่งตั้งอยู่ห่างวัดพระนอนจักรี
 ๘ เส้น ๓๐ วา ที่วัดนั้นตั้งกำแพงพูนดินสูงชันไปกว่าพื้นดินดอนเมือง
 สิงห์ประมาณสัก ๖ ศอก ๘ ศอก พระธาตุเป็นรูปปรางค์สูงสัก ๘ วา
 ๘ วา ด้านตะวันออกเป็นพระวิหารหลวง ด้านตะวันตกเป็นพระ
 อุโบสถ มีพระเจดีย์กลมเรียงรายไปอีกหลายองค์ แดที่จะมีอะไรต่อ
 พระวิหารหลวงออกไปอีกสักหลังหนึ่ง แดชำรุดโทรมต้นไม้ขึ้นรก

ลักษณะอาการที่ทำแลือรูที่ใช้ เป็นอย่างเดียวกันกับวัดมหาธาตุเมือง
ลพบุรี เห็นว่าจะเป็นเมืองชั้นเดียวกันกับเมืองสระบุรี เมืองสิงห์
เดิมคงจะได้ตั้งอยู่บนคอนนี้ ไม่ใช่อยู่ที่เมืองสิงห์เก่า จะเป็นเพราะที่
ดินคอนกับแคบไป ฤๅจะต้องการอย่างใดจึงย้ายไปตั้งที่เมืองเก่า
อันไกลไปข้างเมืองสระบุรี เวลาลพดลมาถึงมาถึงลพดล

วันนั้นเวลา ๕ โมงเช้าออกจากลพดลเมืองสิงห์เวลาบ่าย ๒ โมง
ถึงลพดลเมืองอ่างทอง บ่าย ๔ โมงลงเรือไปดูที่ว่าการเมือง ศาล
แดงที่ซังนักโทษ รับรายงานแลดูตรวจนักโทษ การรักษาพื้นที่แล
แบบธรรมเนียมหมจดจเรียบร้อยต้องระเบียบดีมาก แต่ที่ว่าการแล
ศาลเป็นของเก่า เด็กไม่พอแก่การ ไม่เป็นของถาวรมั่นคง ที่
ซังนักโทษก็ยังเป็นอย่างเก่า ที่อยู่ผู้ว่าราชการเมืองก็เช่นแต่ที่พักยังไม่
พอแก่การ ไม่เป็นที่เรียบร้อยทั้งนี้ ทั้งใดที่ซึ่งจะคงคงใหม่
เพราะตลาดฝั่งตะวันตกถูกน้ำกัดตลิ่งพังเสียแถวหนึ่ง คงอยู่แต่แถวเดียว
เพียงหน้าชาติเรือนพระยาอ่างทอง แล่ดวงเรือต้องนำไปตลาดจนตลอด
แล้ว เข้าไปในตำแน่งน้อย ที่ตำแน่งน้อยนี้ปากช่องเป็นท่น้ำวน น้ำ
ไหลกลับแทงขึ้นมาเข้าปากคลองเขียวจัด ไปจนถึงแม่น้ำซึ่งเป็นลำ
เดียวกัน แม่น้ำเมืองสิงห์ซึ่งเห็นได้ว่าตรงปากช่องแม่น้ำน้อยเมืองนี้
ไม่ใช่ตัวลำแม่น้ำ จะเป็นแต่แม่น้ำ ๒ แม่น้ำใกล้กัน มีผู้ไปขุดคลอง
ในระหว่างแม่น้ำต่อแม่น้ำ สายน้ำเขียวจึงก็คอกเป็นแม่น้ำ มีเรือ
เข้าไปบรรทุกเข้ามา วัดโสดุทธาวาสก็ตั้งอยู่ในตำแน่งน้อย เพราะ
เหตุที่น้ำในคลองระหว่าง ๒ แม่น้ำเขียวมาก จึงมีผู้คอยรับจ้างโยงเรือ
ตั้งแต่แม่น้ำน้อยออกมาจนถึงแม่น้ำใหญ่ เป็นผลประโยชน์มาก เพราะ
เหตุที่เวลาไม่พอ จึงได้ขึ้นไปเพียงพื้นวัดโสดุทธาวาสน้อยหนึ่ง แล่
กลับมาลพดล ที่ลพดลลพดลเขาจัดไว้เป็นส่วนศูนย์กลางมาก แล

เวลาดาดวงคืนมีผ้าป่าทุก ๆ แห่ง แต่ที่เมืองอ่างทองน่าจะดวกครึกครื้น
มากเพราะเป็นที่ใกล้แถบบริเวณ

สยามินทร์

(ฉบับที่ ๒๒)

พระที่นั่งไธสวรรยทิพอาสน์ เกาะบรมปอิน
วันที่ ๕ พฤศจิกายน วันโกดินทรศก ๑๒๐

ถึงกรมหลวงเทเวธวโรประการ

อนุชนธริยางานวันนี้ เวลากลาง ๒ โมงต้องเรือจากพลับพลาเมือง
อ่างทอง มาถึงวัดป่าโมกข์ทางประมาณสักชั่วโมงครึ่ง ได้ขึ้น
นมัสการพระนอนที่วัดป่าโมกข์ มีราษฎรมาประชุมคอยรับเป็นอันมาก
ลงเรือกลไฟเล็กต้องลงมาทางคลองบ้านกุ่ม ออกคลองบ้านใหม่ ทางนี้
น้ำฤกตายน่าน้ำเชี่ยวจัดแต่มีคดหลายแห่ง เพราะเหตุน้ำไหลทางคลอง
นี้แรง จึงทำให้น้ำทางหัวตพานอ่อนไป แม่น้ำดินแดงแคบลงมาก
ซึ่งฉันได้กล่าวไว้แต่ก่อนว่าน้ำกตจะตัน ลงมาหยุดพักที่วัดไชยวัฒน
นาราม ซึ่งเขาได้ถ่างไว้ให้ดู การที่ถ่างครั้งนี้หมดยศได้เห็น
ทั่วถึง องค์พระปรางค์ใหญ่นั้นไม่มีลายปูน มีรอยตะปั่วไปเห็น
จะหุ้มด้วยปูนปิดทอง พระปรางค์ ๔ ทิศก็มีรอยตะปั่วอย่างเดียวกัน
เมรุทิศเมรุแทรกซึ่งยังคงอยู่ทั้งแปด มีพระพุทธรูปทรงเครื่องบนด้วยปูน
ลักษณะพระประธานวัดหน้าพระเมรุ ยังอยู่ดี ตัวไม้เรือนแก้วแดดเผา
กึ่งๆไม่มีผู้ แต่พระระเบียงซึ่งใช้แทนตามสร้างชำรุดพังทุกด้าน พระ
พุทธรูปหักหักหมด นอกตามสร้างออกไปมีกำแพงแก้วย่อไม้ ๑๒ อีก
ชั้นหนึ่ง ชั้นหลังพระอุโบสถๆ นั้นพังหมด เหลือแต่พระพุทธรูปดี
ซึ่งน่าจะมี ๓ เหลือ ๒ คงอยู่บนฐานคงที่ มีกำแพงแก้วรอบนอกอีก
ชั้นหนึ่ง ถึงแนวหน้าพระอุโบสถ มีพระเจดีย์รูปเดียวกับเจดีย์รูป
เดียวกันกับที่วัดชุมพล ตั้งอยู่ในกำแพงแก้วหน้าพระอุโบสถข้างละองค์
มีพระเจดีย์ตั้งอยู่ในกำแพงแก้วไม้ ๑๒ องค์หนึ่ง พระปรางค์หักมุม
ขนาดย่อมตั้งอยู่นอกกำแพงแก้วชั้นนอกอีกองค์หนึ่ง เห็นจะสร้างเดิม

ชั้นภายใต้ การท่งปวงน่าที่จะไม่แล้วดำเร็จที่เดี่ยวนัก ตามเมรุทิศ
ยังมีไม้ฉุนครากซึ่งแต่เห็นว่าไม่ได้คิดจะเอาไปประดับ เสาธงรักแต่ยัง
ไม่ได้ปิดทอง ถ้าจะผิดก็จะเป็นแต่ไม่ได้คิดจะปิด พวกราษฎรพากัน
มาคอยรับเป็นอันมาก ออกจากวัดไชยวัฒนารามต้องลงมาถึงบางปะอิน
เวลาบ่าย ๒ โมงเศษ

ตามระยะทางที่ไปเที่ยวครั้งนี้ ได้ความแต่ว่าเข้างามดีตลอด
ทุกเมืองทุกตำบล ในระหว่าง ๓ ปีนี้ ไม่มีปีใดจะบริบูรณ์เช่นปีนี้

สยามินทร์

